

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Стефанюк Галина Василівна

**ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО І АРХІВОЗНАВСТВО:
ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ, ГЛОСАРІЙ**

**НАВЧАЛЬНО–МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
для студентів денної і заочної форм навчання
спеціальності 032 «Історія та археологія»**

УДК 94 (477) (093)

ББК 63.3 (4 Укр)

С – 79

Навчально-методичний посібник **«Джерелознавство і архівознавство: опорні конспекти лекцій, глосарій. Навчально-методичний посібник для студентів денної і заочної форм навчання спеціальності 032 «Історія та археологія»** підготувала кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Стефанюк Галина Василівна.

Рецензенти:

кандидат історичних наук, доцент

Марущенко Олександр Володимирович

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

доктор історичних наук, професор

Шологон Лілія Іванівна

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Рекомендовано до друку

Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника»

(протокол № 6 від 14 лютого 2019 р.)

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ (КОМПЕТЕНТНОСТІ).....	7
ФАХОВІ (ПРЕДМЕТНІ) КОМПЕТЕНТНОСТІ.....	9
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	11
СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	18
ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ.....	19
СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	95
ГЛОСАРІЙ.....	107
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	122

ВСТУП

Роль джерелознавства і архівознавства помітно зростає в сучасних умовах, коли однією з характерних рис сьогодення, тенденцій його розвитку стала гуманізація суспільних відносин, зростання інтересу людей на всіх континентах до історії минулого і глобальних проблем сьогодення. Український народ, відновивши на порозі XXI ст. свою національну державність, по-новому осмислює усі етапи своєї історії, героїку визвольних змагань, гіркоту катастрофічних втрат, сповнюється вірою у побудову економічно сильної, духовно багатой демократичної України. У вирішенні насущних завдань люди спираються на уроки минулого, шукають моральну підтримку в історичному досвіді своїх предків. Саме тому простежується зростання ролі історичної науки, усіх її галузей, у тому числі й джерелознавства та архівознавства.

Історичне джерелознавство та архівознавство як важливі компоненти історичної науки, є складною науковою системою. Без розгляду предмету та об'єкту, дослідницьких і дидактичних завдань, основних етапів розвитку, не можна з'ясувати їхні суть як науки і навчальної дисципліни. При вивченні навчальної дисципліни «Джерелознавство і архівознавство» розглядається ряд теоретико-методологічних питань, зокрема таких як теорія джерела, його природа, зв'язок з історичним фактом, джерельна інформація тощо. Значна увага приділяється сучасним підходам до класифікації історичних джерел як дослідницького методу, розгляду найпоширеніших класифікаційних моделей, методиці пошуку, виявлення, аналітичній і синтетичній критиці джерел, способів встановлення їх автентичності, здобуття інформації, перевірки її достовірності.

Мета викладання дисципліни – засвоєння і поглиблення теоретичних та практичних знань, умінь і навичок студентів на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти за галуззю знань 03 Гуманітарні науки, спеціальністю 032 Історія та археологія з дисципліни «Джерелознавство і архівознавство»; опанування і застосування ключових теоретико-методологічних засад і методів

вивчення та інтерпретації історичного минулого України на основі джерельної бази; формування інтегральної, загальних, фахових компетентностей, достатніх для ефективного розв'язування стандартних і нестандартних комплексних задач у професійній науковій та дослідницькій діяльності, що характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Завданням є поглиблене вивчення та закріплення теоретичних положень і фактологічного матеріалу, який викладався на лекціях або засвоювався шляхом самостійної роботи студентів. Під час семінарських занять вони повинні розвивати творче й аналітичне мислення та культуру мови, вчитися самостійно аналізувати історичні джерела. Важливим завданням є усвідомлення студентською молоддю значення і місця джерела в історичній науці загалом та при вивченні історії в навчальних закладах середньої освіти.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати :

- основні типи історичних джерел та їх місцезнаходження;
- основні публікації джерел та їх місцезнаходження;
- класифікацію історичних джерел;
- термінологію навчальної дисципліни;
- методологічні та методичні принципи джерелознавства і архівознавства;
- основні стадії роботи дослідника над джерелом;
- основи теорії і методології освіти, необхідні для професійної діяльності, проектувати і здійснювати освітній процес з урахуванням сучасної соціокультурної ситуації і рівня розвитку особистості.
- методику й основні етапи опрацювання та використання джерел у наукових дослідженнях.

вміти

- відтворювати знання з джерел з історії України, необхідними для професійної підготовки вчителя історії і суспільствознавчих предметів;

- розуміти та інтерпретувати опрацьований матеріал, володіючи сучасними методами історичного дослідження, у вербальній і невербальній формах різного обсягу й складності;
- давати самостійний критичний та аргументований аналіз джерельних (документальних) матеріалів;
- використовувати в своїй діяльності історичні методи дослідження;
- застосовувати фактологічний матеріал і загальноприйняті критерії оцінки для ідентифікації подій з історії України;
- синтезувати джерельну історичну інформацію, користуючись структурно-логічними схемами;
- виокремлювати головні етапи формування історичних джерел (за хронологічним і тематичним принципами);
- володіти категоріально-понятійним апаратом;
- організовувати комплексний пошук, неупереджений аналіз та інтерпретацію історичних джерел (як українською, так й іноземними мовами);
- використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності;
- впроваджувати під час навчання інноваційні технології;
- організовувати ефективну міжособистісну взаємодію суб'єктів освітнього процесу, базовану на здобутих знаннях, демократичних переконаннях і гуманістичних цінностях;
- вдосконалюватися з високим рівнем автономності здобути під час навчання компетенції;
- проводити діяльність, спрямовану на використання історико-культурної спадщини України під час вивчення дисципліни і пропагувати її через просвітницьку діяльність;
- вести пошукову роботу, а також здійснювати наукові і науково-педагогічні дослідження в галузі історії України із використанням джерельної бази.
- займати активну життєву позицію у відстоюванні своєї точки зору;
- ефективно брати участь у різних формах наукової комунікації.

РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ (КОМПЕТЕНТНОСТІ)

Практична – на основі засвоєних знань, умінь і навичок із дисципліни «Джерелознавство і архівознавство» здатність розв’язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у процесі навчання за спеціальністю, що передбачає застосування теорій та методів пошуку, виявлення, класифікації, аналізу та інтерпретації історичних джерел.

Дослідницька – здатність аналізувати й оцінювати найважливіші досягнення національної історії, накопичення її джерельної бази, що становить культурну спадщину України та українського, здатність аналізувати стан та розвиток історичних процесів на основі джерельної бази.

Викладацька – готовність до викладацької діяльності в межах освітньої програми, використання сучасних педагогічних методів та засобів активізації педагогічної діяльності.

Організаційна – здатність вести самостійний пошук, добір та опрацювання інформації джерел з історії України та наукової літератури.

Контрольна – здатність і готовність здійснювати перевірку достовірності фактів в історичному процесі на основі джерел, інформаційних повідомлень, інноваційних підходів щодо історичного розвитку.

Суспільно-політична – здатність розуміти суспільні процеси і впливати на них; здатність ефективно проводити діяльність або виконувати певні функції, забезпечувати розв’язання проблем і досягнення позитивних результатів у галузі історії; адекватне розуміння того, як функціонує суспільство, сприйняття власної ролі й ролі інших людей у цьому процесі; наявність внутрішньої мотивації, здібностей і відповідної кваліфікації для діяльності в системі історичного розвитку.

Діагностична – володіти історичними знаннями, теорією та методологією (підходами, принципами і методами) розпізнавання проблеми, виявлення характерних ознак ситуації.

Інформаційно-аналітична - здатність до критичного використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для пошуку, обробки, аналізу,

верифікації джерельної інформації з історії України, формування умінь на основі отриманої інформації формулювати комплексні аналітичні висновки; здатність інтерпретувати, систематизувати, критично оцінювати і використовувати отриману інформацію в контексті дослідницького завдання або проблеми, що вирішується.

Комунікативна – здатність письмово й усно спілкуватися (комунікувати) українською – державною мовою; користуватися вербальними і невербальними засобами передачі історичної інформації (усна відповідь, реферат, есе, доповідь на науково-звітній конференції ін.).

ФАХОВІ (ПРЕДМЕТНІ) КОМПЕТЕНТНОСТІ

Здатність чітко і логічно відтворювати знання з історії України на основі ретроспективної документної інформації, оцінювати нові відомості, факти, події та інтерпретації в контексті формування цілісної історичної картини України, необхідних для роботи в науково-дослідницькій сфері.

Здатність усвідомлювати та інтерпретувати опрацьований матеріал з джерел з історії України, формувати й науково аргументувати власну інтерпретацію, брати активну участь у дискусіях.

Розуміти і застосовувати внутрі і міжпредметні зв'язки, мати синтетичне мислення.

Здатність застосовувати знання, уміння і навички для розробки навчально-методичного забезпечення дисципліни, зокрема логічно-структурних та класифікаційних схем ін.

Здатність інтерпретувати, систематизувати, критично оцінювати і використовувати отриману інформацію в контексті дослідницького завдання або проблеми, що вирішується.

Уміння працювати з джерелами та фаховою літературою.

Здатність використовувати іноземну мову в практичній діяльності за спеціальністю.

Знати і володіти на фаховому рівні методами викладання історії та суміжних дисциплін у вищих навчальних закладах.

Уміння використовувати на практиці програмно-технічні засоби інформатики та сучасні інформаційні системи і технології.

Наявність системи знань основних теорій та концепцій сучасної історіографії, основних джерел із дисципліни, вміння їх критично аналізувати, дотримуючись принципів наукової об'єктивності й неупередженості.

Здатність порівнювати й оцінювати діяльність історичних осіб із позиції загальнолюдських та національних цінностей; визначати роль людського фактора в історії, розкривати внутрішні мотиви й зовнішні чинники діяльності історичних осіб, соціальних груп.

Здатність на основі вивченого матеріалу, ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки.

Здатність на основі вивчення джерел з історії України формувати високу історичну й громадянську свідомість, національну гідність та історичну національну пам'ять, здатність використати на практиці здобуті знання із дисципліни з метою проведення громадянсько-патріотичного виховання серед молоді.

Здатність ефективно брати участь у різних формах наукової комунікації.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Джерелознавство

Тема 1. Основні етапи розвитку джерелознавчих знань

Зародження джерелознавчих знань в період античності та середньовіччя. Праці античних авторів – Геродота, Фукидіда, Таціта, Лівія, Страбона, Поліція та ін. “Батько джерелознавства”. Втрата первинних джерелознавчих знань в середні віки.

Джерелознавство в Західній Європі в новий час. Італійські гуманісти Петрарка і Лоренцо Валла. Розробка теоретичних засад джерелознавства. Енциклопедисти Д. Дідро, Ж. д’Аламбер, Вольтер.

Особливості становлення джерелознавства в Україні у XVIII – на початку ХХ ст. Луцький, Львівський, Київський, Харківський колегіуми, Острозька та Києво-Могилянська академії. Ф. Прокопович, С. Калиновський, Ф. Соколовський, П. Симоновський, В. Рубан. “Короткий літопис Малої Росії” невідомого автора, “Землеопис Малої Росії” князя Безбородька, “Записки” В. Григоровича-Барського. Київська археографічна комісія. Археографічна комісія НТШ. Д. Багалій, М. Грушевський.

Розвиток джерелознавства в Росії. Г. Міллер, В. Татищев, А. Шльоцер. “Скептична школа” М. Каченовського. Російські історики М. Погодін, В. Соловйов, В. Ключевський.

Розвиток джерелознавчих знань в зарубіжних країнах. Французька школа “Великих істориків”. Тьєррі, Гізо, Міньє. Ідеї школи Леопольда фон Ранке. Американська історична асоціація.

Сучасний стан джерелознавства і завдання подальшого розвитку в Україні.

Тема 2. Основи теорії історичного джерела

Визначення історичного джерела. Теорія історичного джерелознавства як центральна проблема загального джерелознавства. Позитивістський, марксистський, неокантіанський і постмодерністський напрями у трактуванні поняття історичного джерела.

Основні етапи існування історичного джерела. Закономірності утворення історичних джерел, відбиття в них діяльності людей. Доджерельний і власне джерельний етапи існування історичного джерела. Джерело як історичне явище, історичний факт.

Історичне джерело як об’єктивно-суб’єктивний феномен, як продукт певних суспільних відносин і творчості людини. Втілення людської думки або дії в тій чи іншій формі як джерело історичного дослідження.

Джерельна інформація. Історичне джерело в світлі сучасного розуміння теорії соціальної інформації. Структура інформації джерела. Джерельна і поза джерельна інформація. Інформація відкрита й закрита, потенційна й актуалізована, пряма і опосередкована, прихована навмисне й ненавмисне.

Тема 3. Предмет, структура і завдання джерелознавства

Визначення предмету джерелознавства. Джерелознавство як спеціальна галузь наукових історичних знань, наука про історичні джерела, теорію і практику їх використання в історичних дослідженнях.

Завдання історичного джерелознавства. Теоретичні завдання джерелознавства. Розробка загальної теорії джерелознавства. Опрацювання теоретичних проблем окремих компонентів історичної науки. Вироблення принципів та методів наукового дослідження історичних джерел і використання джерельної інформації. Практичні завдання джерелознавства. Вдосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення і використання історичних джерел. Аналітико-інформативне вивчення джерел. Забезпечення історичних досліджень вірогідними джерелами і фактичними знаннями. Формування на базі джерел сукупності наукових фактів.

Структура джерелознавства. Внутрішня структура джерелознавства як системи знань про історичні джерела та їх наукове використання. Логічний аспект та його складові: теорія джерелознавства, методологія і методика джерелознавства, джерелознавча практика. Аналітико-інформаційне джерелознавство як спеціальне вивчення окремих джерел та їх груп. Предметний аспект та функціональна структура джерелознавства.

Зв'язок джерелознавства з іншими галузями знання. Спеціальні історичні дисципліни як компоненти джерелознавства, їх класифікація. Група спеціальних історичних дисциплін, що визначають окремі види джерел і розробляють методи їх вивчення. Формування в окремі дисципліни певних етапів роботи з джерелами.

Тема 4. Основні поняття методології джерелознавства

Поняття методики історичного джерелознавства. Принципи наукового дослідження джерел. Методологія джерелознавства як синтез загальної методології, методології історичної науки, загальних принципів та методів дослідження джерел.

Специфіка використання основних методологічних принципів наукового пізнання в історичному джерелознавстві. Принцип історизму в процесі пошуку, виявлення та аналізу джерел, їх до джерельної субстанції, генетичних зв'язків. Структурні та трансформаційні зв'язки джерел, їх вивчення в контексті конкретно-історичним досвідом.

Принцип наукової об'єктивності аналізу джерела. Репрезентативність джерел та їх сукупностей. Поняття оптимального обсягу джерельної інформації. Неприпустимість спотворення тексту, викривлення змісту джерел, навмисного їх замовчування або підміни. Принцип всебічності залучення джерельної інформації. Неупередженість історика на всіх етапах роботи з джерелами.

Співвідношення принципів роботи з джерелами і джерелознавчих методів. Зв'язок методології та методики в джерелознавстві. Джерелознавча термінологія.

Теоретико-методологічні питання джерелознавства історії України. Визначення кола джерел з української історії. Застосування принципів всебічності, історизму та об'єктивності до джерел з історії України. Врахування історичних умов життєдіяльності українського народу в різні історичні епохи

та їх впливу на джерельний комплекс. Спростування сфальсифікованих джерел з історії України.

Тема 5. Основи методики історичного джерелознавства

Поняття методики історичного джерелознавства як сукупності методів і прийомів роботи з історичними джерелами. Співвідношення методики та методології джерелознавства.

Зміст і структура методів історичного джерелознавства. Загальнонаукові методи: аналітичний, синтетичний, логічний, ретроспективний, математичний, ілюстративний. Історичні методи: історико-порівняльний, хронологічний, синхроністичний, діахронний, типологічний та ін. Джерелознавчі методи: критичний, евристичний, метрологічний, археографічний, іконографічний, палеографічний та ін.

Головні етапи роботи з історичними джерелами: пошук, виявлення, відбір джерел, джерелознавча критика, використання джерельної інформації. Методика пошуку і виявлення історичних джерел. Джерелознавча евристика. Особливості пошуку опублікованих і неопублікованих джерел. Використання сучасних пошукових систем для виявлення джерел. Застосування методів історичної бібліографії.

Відбір джерел з теми дослідження. Залежність принципів відбору від мети і дослідницьких завдань. Суцільне і вибіркоче вивчення джерел. Поняття наукової вибірки джерел. Основні вибіркочі методи.

Тема 6. Класифікація історичних джерел

Наукова класифікація джерел як теоретико-методологічна процедура і метод опанування джерельним матеріалом. Завдання класифікації, вироблення її принципів. Поняття класифікаційної ознаки. Виявлення ознак, які характеризують типові зовнішні або внутрішні особливості різних джерел.

Поняття класифікаційної схеми. Застосування різних класифікаційних схем в історичних дослідженнях. Умовність класифікаційних схем. Загальні та спеціальні класифікаційні схеми.

Типологічна класифікація історичних джерел. Застосування ознаки способу кодування інформації для виділення основних типів джерел. Сучасні типи джерел, що несуть інформацію з допомогою технічних засобів. Родова класифікація історичних джерел. Поділ певних типів джерел на роди за зовнішніми та внутрішніми ознаками. Видова класифікація історичних джерел. Поняття виду джерела. Застосування формально-змістовних ознак для виділення окремих видів джерел.

Групування історичних джерел за хронологічно-географічною ознакою, за походженням, за рівнем збереженості, за способом зберігання, за унікальністю та масовістю, за оригінальністю, за способом створення, за палеографічними ознаками.

Класифікація писемних джерел за формою та змістом, за походженням.

Тема 7. Аналітична критика історичних джерел

Поняття джерелознавчої критики, її структура і завдання. Наукова критика історичних джерел. Критика аналітична і синтетична. Наукова критика – обов'язків елемент історичного дослідження.

Аналітична критика історичних джерел. Основні завдання аналітичної критики.: встановлення часу та місця походження джерела, обставини його створення та функціонування, авторства. Атрибуція джерела, з'ясування його первісного змісту та вигляду. Текстологічне дослідження джерела. Тлумачення тексту джерела. Лінгвістичний аналіз як один з методів джерелознавчої герменевтики. Зовнішня та внутрішня критика джерела як важливі елементи аналітичної критики. Використання здобутих знань про джерело для встановлення його достовірності, повноти та об'єктивності наукової цінності.

Синтетична критика джерел. Поняття сукупності джерел з теми дослідження об'єкту як синтетичної критики. Встановлення об'єктивних зв'язків між джерелами в межах комплексу. Систематизація джерельної інформації.

Методика використання масових джерел. Застосування методів контент-аналізу, кореляційного, факторного і графічного. Використання новітніх електронних технологій для опрацювання масових джерел.

Змістовий модуль 2. Архівознавство

Тема 8. Предмет та основні завдання архівознавства

Архівознавство як наукова система і навчальна дисципліна. Архівознавство як система наукових знань про архіви, архівну справу, її історію, теорію і практику. Архів як соціальна інституція (спеціалізована установа). Архів як сукупність документів. Завдання курсу “Архівознавство”. Зв'язок архівознавства з іншими науками та навчальними дисциплінами.

Предмет, об'єкт, методи і структура архівознавства. Тенденції та закономірності становлення й розвитку архівної справи. Національний архівний фонд. Архівні установи. Методологічна основа архівознавства. Методи наукового аналізу і синтезу. Історичний, логічний, хронологічний, ретроспективний методи. Застосування методів соціологічних досліджень, статистично-математичного опрацювання, наукової евристики, класифікації і критики джерел, їх ідентифікації.

Основні поняття і терміни архівознавства. Архівознавство, архів, архівна установа, Національний архівний фонд, архівістика, архівна довідка, архівна евристика, архівна україніка тощо.

Тема 9. Архіви і архівна справа у державах стародавнього світу

Способи збереження написаного в державах стародавнього світу. Непорушний кам'яний архів. Чотиригранні стовпи (стели). Епіграфічні документами, а місце їх скупчення – епіграфічні архіви. Обставини створення сховищ.

Архіви та архівна справа у Вавілонії та Ассирії. Писемність у країнах Месопотамії. Епіграфічні матеріали на стелах і статуях. Архів-бібліотека. Законодавчий пам'ятник, а саме – закони Хамурапі. Царство Марі. Стародавні ассирійці.

Знахідка у палаці Ашшурбаніпала (VII ст. до н.е.) частини архіву-бібліотеки. Таблички Ашшурбаніпалової архіву-бібліотеки. Архіви Урарту.

Глиняні таблички. *Циліндричні* і висячі печатки. Матеріали для письма. Ніппурський архів-бібліотека. Стандартні формуляри. Конверти.

Тема 10. Архіви і архівна справа у Стародавній Греції

Вступ. Ознайомлення з архівами Стародавньої Греції. Сліди існування архівів у кріто-мікенську епоху. Сховища з тисячами глиняних табличок, написаних знаками, які лише у післявоєнний період вдалось дешифрувати. Критська культура. Наявність у Стародавній Греції архівів задовго до Метроона. Існування в кріто-мікенську добу архівів у вигляді комплексу документів. Період царських та двірцевих архівів.

Кам'яні (мармурові) архіви: причина появи, розвиток. Етапи розвитку архівної справи у Стародавній Греції. Виникнення храмових архівів. Архіви демосу і аристократії.

Заповіти Платона, Арістотеля, Теофраста і Лікона. Створення державного архіву в храмі, названому "Метроон". Концентрації документальної пам'яті Афінської республіки, храми Аполлона. Дельфійський храм. Політичні архіви, які відображали той вплив, що його мали храми Аполлона на зовнішні і внутрішні відносини грецьких держав.

Формування архівів у еліністичних монархіях. Доля архівів Стародавньої Греції. Занепад архівів демосу і аристократії. Формування грецьких архівів у великих еліністичних монархіях. Бібліотеки-архіви. Виникнення поряд з державними також архівів особистого походження. Приватні нотаріуси (агорамони).

Тема 11. Архіви Київської Русі та Галицько-Волинської держави

Найдавніші писемні документи. Згадки в «Повісті минулих літ». Монастирі, церкви, митрополити та єпископські кафедри як основні центри зосередження писемних документів.

Документальні факти зберігання написаного в Київській Русі на стадії її формування. Способи зберігання написаного у великокнязівських архівах. Розвиток церковних архівів на Русі. Місцезнаходження князівських архівів.

Розвиток архівної справи у Галицько-Волинській державі. Документи про адміністративні, військові, судові, фінансові, церковні й дипломатичні справи.

Тема 12. Архіви та архівна справа козацько-гетьманської України (XVII– XVIII ст.). Архіви та архівна справа в Україні кінця XVIII – XIX ст.

Український державний архів XVII ст. Козацькі привілеї як важливі документи XVII– XVIII ст. Державний архів за Б. Хмельницького. Чигирин як козацька резиденція і місце збереження документів.

Монастирські архіви. Документи про надані права і привілеї. Зосередження архівних фондів у Києво-Печерській лаврі, Михайлівському Золотоверхому і Михайлівському Видубицькому соборах. Монастирські архіви у XVIII ст.

Формування фамільних архівів в Україні-Гетьманщині. Фамільні архіви старшинсько-дворянських родів.

Архів Коша Нової Запорізької Січі. Діловодство військової канцелярії Запорізької Січі.

Формування фамільних архівів. Поточне діловодство й архіви. Архівне законодавство й відомчі архіви. Упорядкування архівів духовного відомства. Консисторські архіви. Архіви адміністративних та судових установ Правобережної України.

Церковні архіви. Вплив на формування церковних архівів соціально-політичної ситуації. Архів митрополитів української греко-католицької церкви. Магнатські архіви. Розвиток архівної справи на Буковині, Закарпатті та в Галичині. Заснування історичного архіву у Львові. Харківський архів. Приватні наукові архіви та колекції рукописних матеріалів.

Тема 13. Архівне будівництво в Україні за часів радянської влади (1920–1980-х рр.)

Зміцнення командно-адміністративної системи управління архівами. Підпорядкування архівної системи органам НКВС. Архівний відділ НКВС УРСР. Формування обласних історичних архівів, мережі міських і районних архівних установ. Формування системи партійних архівів.

Архівна справа в Україні в роки Другої світової війни. Підпорядкування архівних установ вимогам воєнного часу. Знищення документів та руйнування архівних установ. Грабіжницька політика окупаційних архівних служб.

Архіви України 1945–1980 рр. Відбудова архівів. Централізація та бюрократизація управління архівною системою.

Тема 14. Формування архівної системи незалежної України

Новий етап розвитку архівної справи в Україні. Вироблення нової стратегії і тактики архівного будівництва на нових демократичних засадах.

Передача архівів компартії на державне зберігання. Державні гарантії зберігання інформаційних ресурсів. Закон про Національний архівний фонд і архівні установи. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства.

Міжнародні зв'язки України в архівній сфері. Підписання угод з іншими країнами про обмін архівною документною інформацією. Архівна україніка.

Тема 15. Архівна система та система архівних установ

Поняття й суть архівної системи. Архівна система як сукупність головних принципів організації й технологій здійснення архівної справи.

Типологія та структура сучасних архівних систем. Типи архівних систем. Централізовані й децентралізовані архівні системи. Основні компоненти архівної системи сучасної розвинутої країни. Архівний фонд країни. Мережа архівних установ. Система архівних установ. Структура системи архівних установ.

Загальні принципи організації архівних систем. Державні архіви й архівні установи та їх поділ на центральні, місцеві, відомчі й проміжні. Автономні регіональні та муніципальні архіви. Корпоративні архіви. Приватні архіви. Архівні фонди бібліотек і музеїв.

Тема 16. Формування Національного архівного фонду України

Загальні основи та нормативна база НАФ України. Національний архівний фонд (НАФ). Головна ознака документа НАФ – цінність.

Склад і структура НАФ України. Документальні комплекси, створені на території України. Українські документи, створені за межами України. Документи іноземного походження, що утворилися на теренах інших держав. Документи трьох типів за ступенем цінності. Звичайні, або просто цінні документи. Особливо цінні документи. Унікальні документи. Критерії визначення цінності і унікальності документа.

Право власності на документи НАФ. Державна, комунальна й приватна форми власності. Документальні комплекси, що належать державі. Документальні комплекси, що належать територіальним громадам. Документальні комплекси й документи, що є власністю суб'єктів господарювання недержавного походження, релігійних організацій та об'єднань громадян. Приватні архівні зібрання й окремі документи, що зберігаються фізичними особами.

Державна реєстрація документів НАФ. Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України і уповноважені ним архівні установи. Порядок реєстрації і форма реєстраційного свідоцтва. Реєстраційні номер та запис.

Робота державного архіву з джерелами комплектування. Систематичне, цілеспрямоване і планомірне поповнення складу архіву документами НАФ.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		Л	П	Ла б	ін д	с.р .		Л	п	ла б	ін д	с.р .
2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Тематика курсу												
Тема 1. Предмет та основні завдання архівознавства	15	2	3			10	15	2				13
Тема 2. Предмет, структура і завдання джерелознавства	15	2	3			10	15	2				13
Тема 3. Класифікація історичних джерел	15	2	3			10	15	2	2			11
Тема 4. Аналітична критика історичних джерел.	15	2	3			10	15					15
Тема 5. Архівна система та система архівних установ	15	2	3			10	15	2	2			11
Тема 6. Формування Національного архівного фонду України	15	2	3			10	15	2				13
Разом	90	12	18			60	90	10	4			76
Усього годин	90	12	18			60	90	10	4			76

ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

Лекція 1.

Тема: Предмет та основні завдання архівознавства.

Мета: ознайомити студентів з об'єктом, предметом і методами архівознавства, його місцем в системі історичних знань.

План

1. Архівознавство як наукова система і навчальна дисципліна, його місце в системі історичних знань.
2. Предмет, об'єкт, методи і структура архівознавства.
3. Основні поняття і терміни архівознавства.

Вступ. Розвиток архівної справи об'єктивно вимагає розробки теоретико-методологічних і практичних проблем, пов'язаних з осмисленням історичного досвіду, удосконалення підходів до відбору, експертизи цінності документів, їхньої класифікації, описування, зберігання та використання, підготовки висококваліфікованих архівістів. Вирішенню цих завдань повинно служити архівознавство як наукова система і навчальна дисципліна.

Зміст лекції

1. Використання архівних документів набуло в наш час повсякденного характеру.

Широко використовуються архівні матеріали дослідниками, які працюють в галузях науки і зустрічаються з необхідністю з'ясування історії питання, яке вивчають - економісти, юристи, філологи, мистецтвознавці, історики науки і техніки, спеціалісти в галузі так званих точних наук. Та більше за всіх до архівних матеріалів звертаються історики. Переважна більшість історичних досліджень ґрунтується на архівних матеріалах.

Для всіх цих категорій дослідників архівні матеріали є джерелом свідчень, які розширюють горизонти науки, збагачують її новими фактами, дозволяють по-новому, більш об'єктивно оцінити різноманітні явища суспільного життя, процес розвитку людської думки.

Велике значення архівні матеріали мають і в практичному житті суспільства, зокрема у народному господарстві. В архівних документах

відображені результати праці попередніх поколінь, а їх досвід використовується і в наш час. Наприклад, певний інтерес викликають сьогодні графічні і текстові документи, що збереглися від будівництва і проектування на початку ХХ століття залізничних ліній, мостів і різного роду інженерних споруд. Звернення до архівних документів при реконструкції таких об'єктів прискорить проведення самих робіт і дасть відчутну економію коштів державного бюджету.

Архівні документи широко залучаються з просвітницькою і навчальною метою, при постановці історичних, документальних, художніх фільмів і спектаклів, при організації експозицій музеїв тощо. Вони необхідні для встановлення певних віх життя, підтвердження трудового стажу громадян тощо.

Серед галузей науки і навчальних дисциплін гуманітарного циклу, роль і значення яких нині неухильно зростає, одне з чільних місць посідає архівознавство, тобто система наукових знань про архіви, архівну справу, її історію, теорію і практику. Словом архів у Стародавній Греції називали будинки вищих урядових установ, де ухвалювали і зберігалися важливі державні акти. В сучасній професійній **лексичі** поняття "архів" має два основні значення:

а) соціальна інституція (спеціалізована установа, яка забезпечує потреби суспільства у ретроспективній документи інформації через архівні документа, організує їхнє зберігання та користування ними;

б) сукупність документів, сформованих внаслідок діяльності установ, підприємств, організацій, окремих осіб.

За Конституцією України (ст. 54), "культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами"¹. Скарбниці документальної пам'яті нації - архіви - є інформаційними системами, в яких застосовуються інформаційні технології під час

опрацювання, класифікації, використання документів. Водночас архіви є установами державного управління і багатьма своїми функціями тісно пов'язані зі сферами державного життя.

Усе, що пов'язане з діяльністю архівів, їхніх органів управління, називають архівною справою, під якою розуміють галузь життєдіяльності суспільства, яка охоплює наукові культурологічні, правові й техніко-економічні умови відбору, експертизи цінності опрацювання, зберігання архівних документів та організацію користування ними. Знання про архіви, як і самі архіви, зародилися давно, але наукового характеру вони набули в країнах Західної Європи у 18 ст., в Росії та в Україні в 19 ст. На зламі 19-20 ст. виник термін "архівістика". Спочатку його пов'язували з вивченням історії архівної справи, збиранням документів, а згодом до завдань архівістики почали відносити розроблення наукових основ організації роботи з документами, їхнього пошуку, відбору і зберігання, В 20-х роках поряд з поняттям "архівістика" дедалі частіше стали вживати термін "архівознавство", який означав не лише прикладне, але й теоретико-методологічне призначення цієї галузі знань.

Оскільки архівознавство сформувалося в рамках історичної науки і виділилося в окрему галузь у процесі диференціації наук, тривалий час його відносили до "допоміжних історичних дисциплін", а починаючи з 70-х років – до спеціальних галузей історичної науки. З розширенням сфери діяльності архівів, збагаченням їхніх функцій і підвищенням ролі в державно-політичному, науково-культурному і духовному житті архівознавство вийшло за межі галузі історичної науки і набуло статусу автономної наукової системи, тісно пов'язаної з історичною та іншими науками.

Використання архівних документів майже у всіх випадках складається з ряду операцій, серед яких головними є :

- пошук
- встановлення авторства
- встановлення часу і умов написання документів, їх джерелознавча

оцінка

- безпосередня робота над документами, встановлення і використання їх змісту.

Архівна евристика, тобто науково обґрунтований, цілеспрямований, планомірний пошук в архівах, вимагає не тільки широкої ерудиції, загальноісторичної підготовки, але також і знайомства з історією і організацією архівної справи, сучасною мережею архівів, їх складом, змістом відділів рукописів бібліотек, методикою роботи з архівними матеріалами.

Таким чином, успішне вирішення всіх цих завдань вимагає від дослідника, поряд із знаннями в тій галузі, в якій він проводить дослідження, наявності спеціальних "архівних" знань, володіння методикою роботи над архівними документами.

Весь комплекс цих питань і висвітлюється в курсі "Архівознавство", який у нашому університеті читається з 1993 року.

Метою пропонованого вам курсу є ознайомити вас, майбутніх істориків, з історією і роботою архівних установ, навчити методиці і прийомам пошуку архівних документів, їх використанні у науково-дослідній, виховній, просвітницькій і практичній роботі.

Завданням цього курсу є :

- показати значення документів у житті суспільства,
- сформувати розуміння значення архівних документів для наукових досліджень,
- дати загальні відомості з історії архівної справи в Україні та зарубіжних країнах.
- вивчити систему організації архівної справи в суверенній Україні,
- отримати знання про завдання і функції архівних установ.
- оволодіти методикою пошуку, виявлення і опрацювання архівних документів.

Завершальним етапом курсу є архівно-музейна практика. Мета її – більш глибоке засвоєння предмету і набуття необхідних навичок з основних видів роботи архівних працівників. Практика проводиться за спеціальною програмою після закінчення другого курсу, передбачає і планову звітність.

Архівознавство як система знань, або комплексна наука про архівну справу, тісно пов'язане з іншими науками і навчальними дисциплінами, насамперед, історією, правознавством, філософією, філологією, культурологією.

Особливо тісний зв'язок у архівознавства з *джерелознавством*. Джерелознавчі методи в архівознавстві застосовуються для впорядкування архівних документів, експертизи їх наукової цінності, класифікації, при вирішенні інших завдань. Поряд з цим історики на етапі джерелознавчої роботи все більш широко залучають не лише результати праці архівістів у формування та удосконаленні джерельної бази історичної науки, але і досягнення архівознавства в такій, наприклад, галузі, як архівна евристика, пошук джерельної документальної інформації та ін.

З архівознавчих дисциплін з джерелознавством тісно пов'язана *археографія* - теорія і практика публікації джерел. Вся текстологічна робота археографа, коментування тексту, необхідні для цього правильне тлумачення, мають чисто джерелознавчий характер. Але досліднику, що використовує джерело, в свою чергу, необхідне знання археографії, коли він зустрічається з опублікованими джерелами, цитуючи їх чи передаючи в іншій формі,

Допоміжні історичні дисципліни - палеографія, дипломатика, історична хронологія, історична метрологія, сфрагістика, геральдика, епіграфіка, нумізматики, генеалогія та ін. - також мають важливе значення в роботі з текстами архівних документів.

Документознавство, яке вивчає закономірності утворення документів у їх історичному розвитку і розробляє способи створення документів, принципи організації документообігу, побудови системи документації,

дозволяє історик, архівісту проникнути в суть документа і комплексів документів на стадії їх виникнення, сприяти правильній організації документообігу в архівах.

Архівознавство використовує методи, притаманні *інформації* для аналізу і обробки архівної документації, експертизи документів, їх описування, розробки науково-довідкового апарату.

Як бачимо, архівознавство широко пов'язане з рядом наукових дисциплін. Воно не тільки використовує досягнення інших наук, але і в свою чергу, виконує певні функції, що сприяє подальшому розвитку відповідних галузей науки.

2. **Архівознавство** — це наукова система, яка вивчає історію, теорію і практику, архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання архівного фонду, технологію зберігання та реставрації документів.

З цього означення архівознавства як наукової системи випливає його суть як навчальної дисципліни, що висвітлює й вивчає історію, теорію і практику архівної справи.

Як кожна наука і навчальна дисципліна, архівознавство має свій предмет, об'єкт і методи дослідження. **Предметом** архівознавства є тенденції та закономірності становлення й розвитку архівної справи, наукові принципи роботи з документами, експертизу їхньої цінності, класифікації, відбору для зберігання, технології опрацювання і організації користування документами. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їхнього вирішення є головним завданням архівознавства.

Об'єктами архівознавства є система архівних установ, документальні ресурси на паперових та інших носіях, органи управління архівами, науково-дослідні заклади. Серед об'єктів архівознавства чільне місце займають комплекси архівних документів, фондів. Архівні документи відбирають, оцінюють, обліковують, описують, зберігають і використовують як інформаційний об'єкт. Об'єктом українського архівознавства є також архівна

україніка, під якою розуміють документальну спадщину українського народу, що відклалася у вітчизняних і зарубіжних архівах, музеях та бібліотеках.

З пріоритетних об'єктів архівознавства впливає його основна функція - розробляти теорію і методику комплектування, обліку, зберігання документів та інформування про них.

Архівознавство стало наукою завдяки тому, що спирається на загальнонаукові і специфічні методи дослідження. Сукупність цих методів і основоположних принципів науковості, історизму, об'єктивності та всебічності становить *методологічну основу* архівознавства. Розглянемо докладніше основні методи та принципи архівознавчого дослідження. Його підґрунтям є загальна теорія історичного пізнання, що користується універсальними методами *наукового аналізу і синтезу*, які дозволяють досліджувати структуру архівного фонду, аналізувати всі його елементи, ідентифікувати документи. Водночас за допомогою синтезу роблять узагальнюючі висновки і теоретичні викладки.

Пріоритетним методом архівознавства є *історичний*, який разом з логічним уможлиблює ґрунтовне дослідження витоків і розвитку архівної справи, виявлення основних етапів формування архівної системи, виокремлення внеску провідних архівістів в архівну науку і практику, аналіз впливу конкретно-історичних чинників на стан і характер архівної галузі.

Важливу роль відіграють *ретроспективний* та *порівняльний* методи. Перший дає змогу відштовхнутися від сьогодення і поступово зануритися у архівну минувшину, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції для кожного етапу архівного будівництва, закономірності розвитку архівознавчої думки. Завдяки другому вдається реально порівняти нові і старі знання, архівні технології - виявити приріст наукових знань і прогресивні методики опрацювання архівних фондів, модернізацію технологій їхнього зберігання і використання.

Вивчення документів як одне з найважливіших завдань архівознавства найчастіше вдається до методів історичного джерелознавства: *наукової евристики, класифікацій критики джерел, їх ідентифікації тощо.*

Нині в архівознавстві застосовують методи конкретно-соціологічних досліджень, статистично-математичного опрацювання матеріалів із застосуванням комп'ютерної техніки та новітніх інформаційних технологій.

Однак жоден з названих методів не є універсальним і не може абсолютизуватися. Оптимальних результатів досягають за умови комплексного використання багатьох або й усіх методів, віддаючи перевагу тим, які найповніше відбивають специфіку дослідження, його проблематику та дослідницькі завдання.

Усі компоненти архівознавства, насамперед історія, теорія і практика архівної справи, ґрунтуються на основоположних принципах науковості, історизму, об'єктивності та всебічності.

Принцип *науковості* застерігає від описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості. Неодмінною умовою успішного архівознавчого дослідження є постійне дотримання принципу історизму. Він орієнтує дослідника на необхідність ґрунтовно з'ясувати, як і коли виникло те чи інше явище в архівній галузі, які основні етапи у своєму розвитку воно пройшло, чим стало нині або які уроки для сьогодення випливають з минулого. Саме цей принцип вимагає від дослідника глибоко вникати в конкретно-історичні умови, в яких розвивалась архівна справа, уникати будь-яких проявів модернізації історичного процесу.

Важливе значення має принцип *об'єктивності*. Як відомо, об'єкти джерелознавчого і архівознавчого дослідження мають об'єктивний характер, але позначені суб'єктивізмом, оскільки створені людьми. Документи, що передаються на зберігання в архіви, в т. ч. й законодавчі акти, міжнародні угоди, є продуктом діяльності чи творчості конкретної людини або групи людей. Отже, фактор суб'єктивності присутній в самому об'єкті пізнання, і це мусить враховувати дослідник. У ролі суб'єкта щодо об'єкта вивчення

виступає сам дослідник, що неминуче відбивається на його оцінках подій, явищ та осіб. Досягти об'єктивності можна лише тоді, коли дослідник враховує всі точки зору на ту чи іншу подію, зіставляє їхню аргументацію, будує і доводить оптимальні версії.

Принцип об'єктивності передбачає **всебічність** дослідження, що має бути нормою всіх етапів пізнання: від пошуку, відбору і вивчення джерел та літератури до реконструкції на їхній основі подій і явищ в архівній галузі. Всебічність дослідження застерігає від упереджених схем, односторонніх оцінок, замовчування подій і фактів, які "не вписуються" в дослідницьку доктрину.

Слід вказати і на принцип **зв'язку архівознавства як наукової системи і навчальної дисципліни з практикою архівної справи**. Він має першочергове значення для прикладних досліджень з організації архівної справи, її технологій, науково-довідкової роботи архівів. Неодмінною рисою таких досліджень повинно бути наукове обґрунтування практичних рекомендацій і пропозицій, спрямованих на вдосконалення роботи архівних установ, підвищення її ефективності. У тісному зв'язку з практикою слід проводити і дослідження з історії й теорії архівного будівництва. Історіософія позитивізму орієнтує на виявлення позитивного, прогресивного у процесах та явищах минулого, узагальнення кращого досвіду, винесення уроків з минулого, застереження від повторення помилок і негативних явищ,

Крім загальних принципів архівознавства, слід враховувати специфічні принципи ведення архівної справи. Йдеться про принципи **неподільності архівних фондів, доступності архівної інформації (відкритості)** та ін.

Ми з вами ознайомилися тільки з основами цієї науки, бо саме архівознавство - це комплексна наукова дисципліна, синтетичний навчальний курс, який об'єднує тісно пов'язані між собою положення ряду дисциплін. Найважливішими з них є наступні:

Історія та організація архівної справи

Теорія і практика архівної справи

Діловодство

Документознавство

Археографія

Архівне право

Архівознавча термінологія

Архівна статистика

Наукова організація архівних установ

Економіка архівних установ

3. Понятійний апарат архівної науки, матеріалізований в архівній термінології, досить розгалужений і достатньо динамічний. У процесі його розвитку застарілі поняття витісняються новими (в умовах термінологічної нестачі з появою нових понять відбувається термінотворення як засіб закріплення їх знакової форми паралельно з набуттям “статусу” термінів-архаїзмів тими, що вийшли з актуального репертуару термінології), окремі - з осучасненням завдань архівів, появою нових способів фіксації та передавання документної інформації, зберігання документів, наповнюються новим змістом. Розширення міждисциплінарних зв'язків зумовлює термінологічні запозичення та адаптування їх в архівознавстві (засвоєння термінів з інших термінологій, т. зв. залучених термінів). Поглиблення міжнародних зв'язків архівістів спричинює запозичення з іншомовних термінологій та корелювання дефініцій, що сприяє збагаченню архівознавчих терміносистем різних країн, уніфікації термінів та оптимізації міжнародної професійної комунікації. Зміни в науковій термінології відображають розвиток знань про об'єкт дослідження, фіксують поступ наукових пошуків. У цьому контексті показові еквівалентні терміни, що називають основні спеціальні поняття архівної науки, притаманні терміносистемам практично всіх країн. Йдеться, зокрема, про терміни: “архів”, “фонд”, “архівний документ”, “довідковий (науково-довідковий) апарат”, які не лише “живуть” самі, а й зумовлюють утворення нових термінів і понять, як, наприклад, “бізнес-архів”, “усні архіви”, “технотронні архіви”, “архівний фонд”, “національний архівний фонд” “спільна архівна спадщина”,

“електронний архівний документ” тощо, У зарубіжній та українській історіографії архівознавства достатньо уваги приділено (як у історичному, теоретичному, так і у практичному аспектах) одному з ключових понять архівознавства - “архів”. Етимологію терміна традиційно пов’язують з латин. “Archium” чи “Archivum” – спеціальне сховище актів/документів/рукописів в установі (за Іваном Андреєвським – “письмохранилище”, за Віктором Романовським – “письмосхованка”). Як зазначав польський учений Адольф Павінський у 1891 р., цей латинізм “затримався майже в усіх європейських мовах” (для порівняння: англ. “Archives”, фр. “Archives”, нім. “Archiv” італ. “Archivo”, ісп. “Archivo”, пол. “Archivum”). Більшість архівознавців вважає, що в свою чергу він походить від грец. “Arxsiou” (“Archeion в значенні “урядова палата, місце перебування влади, присутнє місце, ратуша”. Деякі дослідники виводять його і від грецького слова “Archaion”, тобто “старожитності, все старе, що збереглося” (німецький архівознавець Франц фон Леєр, російський вчений Іван Андреєвський, українець Віктор Романовський та ін.). Переконливою є версія щодо походження цього терміна від давньогрецького “arche” – початок, першооснова, ознака верховенства, межа, яке стало основою для слів “archaios” (давній – тобто те, що належить до витоків, початків) та “archein” (бути першим, починати, очолювати; найвищий ступінь чогось). Вважаю’ що саме від основи другого слова утворилося давньогрецьке слово “Archeion”, а пізніше – латинське “Archium” (“Archivum”). Як похідне від “arche” воно вказувало на місце перебування влади, тобто на установи, що були місцем зібрання представників влади. Оскільки сховища формувалися саме в таких місцях, то словом “архів” стали називати держактосховища.

Переважно термін “архів” розглядають як полісемічний (багатозначний, термін-полісем), тобто такий, за знаковою стороною якого закріплено більше одного поняття, хоч кількість понять, констатованих різними дослідниками та зафіксованих у архівних термінологічних словниках, варіюється. При цьому помітні й деякі відмінності дефініцій, зумовлені національними особливостями формування терміносистем.

Висновки. Таким чином, *архівознавство* — це наукова система, яка вивчає історію, теорію і практику, архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання архівного фонду, технологію зберігання та реставрації документів.

З цього означення архівознавства як наукової системи випливає його суть як навчальної дисципліни, що висвітлює й вивчає історію, теорію і практику архівної справи.

Лекція 2.

Тема: Предмет, структура і завдання джерелознавства.

Мета: ознайомити студентів з предметом і завданнями джерелознавства, а також визначити структуру науки та охарактеризувати зв'язок з іншими галузями знань.

План

1. Визначення предмету джерелознавства.
2. Завдання історичного джерелознавства.
3. Структура джерелознавства.
4. Зв'язок джерелознавства з іншими галузями знання.

Вступ. Як і будь-яка наука, джерелознавство як спеціальна історична дисципліна має об'єкт, предмет і завдання. Історичне джерелознавство має свою структуру, яка, на думку різних дослідників, є три або чотири складовою, та підтримує зв'язки з іншими галузями знання.

Зміст лекції

1. Всі науки вивчають *об'єктивну реальність*, тобто мають об'єкт і предмет вивчення. Для пізнання об'єктивної дійсності вчені використовують безконечну кількість методів і експериментів їх кількість невичерпна, як невичерпна для пізнання сама об'єктивна дійсність. На відміну від більшості наук, об'єктом і предметом вивчення яких є постійно існуюча дійсність, то її можна досліджувати повторно і проводити над нею безконечні експерименти,

історична наука має за об'єкт дослідження те, *чого нема*. З огляду на це вона особлива. Ця особливість впливає зі *специфіки історичної реальності*, всі елементи якої (минулі формації, давні народи і держави, цивілізації та культури, політичні структури і війська, царі й полководці, вчені, пророки, мандрівники і засланці, оратори і поети, віча і суди, і т. д.) належали лише до певного проміжку минулих часів. Ми кажемо про історичну реальність саме як реальність, оскільки свого часу вона була *реальністю*, але відійшла в минуле, а тепер існує інша реальність. Чи не означає це все, то історик має справу з тим, чого немає? Насправді історик, подібно до дослідників з усіх інших наук, використовує реально існуючу дійсність. Для нього як науковця такою дійсністю слугують *історичні джерела*, створені в давнішому чи пізнішому минулому в процесі людської діяльності.

Історичні джерела збереглися у різноманітних видах і формах, у тому числі й такими, якими вони були створені. Збереглися джерела неушкоджені й цілісні. Але велика кількість історичних джерел дійшла до нас у фрагментах, руїнах, уламках, що, однак, при масовості таких уламків неодноразово дає змогу правильно реконструювати пам'ятку, як це простежуємо при археологічних дослідженнях.

Все назване – історичні джерела. Вони реально існують. Вони є. Вони ніби *знаходяться між тими, хто вивчає історичне минуле, та самим історичним минулим*. Тільки через ці реліквії минулого, і тільки через них, мов крізь призму, історик може вивчати минуле, тобто історичний процес. На жаль, кожне джерело окремо відображає лише певний фрагмент історичної дійсності й обмежене за обсягом історичної інформації. Але іншого засобу, окрім заглянути в минуле, реконструювати його обриси при посередництві історичних джерел, в історика нема. Отже, до історичних джерел належить все створене в минулому в процесі людської діяльності і збережене.

Речові, писемні, фольклорні, народно-звичаєві, лінгвістичні та інші реліквії з минулого ще прийнято називати *історичними пам'ятками*.

Отже, *об'єктом історичного джерелознавства виступають історичні джерела, а предметом є закономірності формування джерельної бази історичної науки в цілому та окремих груп джерел і відображення в них процесу історичного розвитку, їх функціонування в історичному дослідженні, функціонування джерелознавства в системі історичної науки.*

Існує в науці три основні групи закономірностей, що складають предмет джерелознавства. *Перша група* джерел охоплює закономірності виникнення джерел та відображення ними реального історичного процесу. До них відносимо наступні закономірності:

- зв'язок змісту історичної інформації джерела зі змістом його соціального призначення. Джерельне значення тієї чи іншої пам'ятки минулого безпосередньо залежить від його соціальної функції, яку виконувало чи виконує джерело у процесі свого первинного функціонування.
- Відображення джерелом громадянської позиції автора і її вплив на зміст джерела.
- Вплив спонукальних мотивів створення джерела на його зміст і форму. Спонукальні мотиви можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.
- Відповідність достовірності до повноти відомостей про події, про які йдеться у джерелі, об'єктивним чи суб'єктивними можливостями автора з достатньою повнотою і вірогідністю відобразити ці події.

Названі закономірності виражають відношення «реальність – джерело».

Друга група закономірностей виражає відношення «джерело – наукове історичне знання». Це закономірності функціонування джерела у процесі історичного пізнання. Специфіка історичного пізнання полягає в тому, що історик не може безпосередньо спостерігати події і явища минулого, а завдання джерела – слугувати носієм історичної інформації. Джерельна інформація, оброблена істориком, перетворюється на наукове історичне знання (закономірність функціонування джерел в історичній науці).

Третя група закономірностей відображає процеси функціонування самого джерелознавства, а також його компонентів у системі історичної науки,

характеризує відношення «джерелознавство – історична наука». Виникнення, функціонування та розвиток джерелознавства тісно пов'язані з потребами історичної науки. Значення історичних джерел, розуміння складності розкриття їхнього змісту, необхідність удосконалення роботи дослідників з джерелами – все це зумовило виділення джерелознавства в спеціальну галузь наукових історичних знань, у спеціальну науку про історичні джерела, що має свій об'єкт і предмет, а також завдання, як теоретичні, так і практичні.

Отже, властивостями джерел, закономірностями їх формування та особливостями відображення ними історичної дійсності і займається джерелознавство. Тобто джерелознавство – це *наука про історичні джерела*.

2. Завдання історичного джерелознавства

Завдання історичного джерелознавства поділяються на два види – теоретичні і практичні. До теоретичних завдань належать:

- розробка загальної теорії джерелознавства, яка охоплює розвиток систематизованих знань про історичні джерела, їх функціонування в історичному дослідженні, основні поняття, категорії і терміни історичного дослідження;
- опрацювання теоретичних проблем джерелознавства, окремих компонентів історичної науки. Джерелознавство окремих галузей історичної науки, спираючись на загальну джерелознавчу теорію, вивчає особливості формування джерел даної галузі, встановлює їх коло, розробляє їх класифікацію тощо;
- вироблення принципів і методів наукового дослідження історичних джерел і використання джерельної інформації.

До практичних завдань джерелознавства відносимо:

- вдосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання джерел, розробка методики джерелознавчої критики, що займає провідне місце у методиці історичної науки;
- інформативне вивчення окремих джерел або їх комплексів. Це завдання полягає в спеціальному дослідженні конкретного джерела, його походження,

історії, змісту джерела як історичного факту, носія інформації, його цінності для науки;

- забезпечення історичних джерел вірогідними джерелами і фактичними знаннями, що складають основу для подальших науково обґрунтованих висновків;
- формування на базі джерел сукупності наукових фактів.

Таким чином, джерелознавча практика є невід'ємною частиною завдань як джерелознавчої науки, так і процесу історичного дослідження в цілому. Історик лише тоді виступає як джерелознавець, коли він володіє джерелознавчою методологією і методикою, працює з джерелами на належному аналітичному рівні.

3. Структура джерелознавства

Проблеми структури джерелознавчої науки та інші її теоретичні проблеми ґрунтовно досліджувалися у працях М. Варшавчика, І. Ковальченка, О. Медушевської, О. Пронштейна, Л. Пушкарьова, В. Стрельського.

Тогочасні здобутки у цій сфері не втратили свого значення й сьогодні для розуміння проблеми структури джерелознавства. Проте навіть з урахуванням новітніх теоретико-джерелознавчих розробок можна стверджувати, що цьому питанню й досі приділяється недостатня увага. У більшості навчальних посібників лише побіжно висвітлюється структура джерелознавства як складної системи джерелознавчого комплексу.

Зважаючи на те, що саме аналіз структури всього комплексу визначає межі будь-якої системи, проливає світло на зміст усіх її складових, виокремлює дану систему із сукупності інших систем, вважаємо доцільним застосовувати ці загальні підходи до структури джерелознавства. Прийняте в сучасній науці трактування історичного джерелознавства як системи теоретичних і практичних знань, що застосовуються для пошуку, виявлення, дослідження і використання джерел, дає ключ до з'ясування внутрішньої структури цієї системи, визначення місця і ролі кожного її компонента, виявлення їхніх внутрішніх та зовнішніх зв'язків.

На сучасному етапі осмислення структури джерелознавства науковці дотримуються різних поглядів щодо складу, статусу та функцій його компонентів. Доречним буде розглянути зміст поняття "структура" в історичній науці взагалі і в джерелознавстві зокрема. В даному випадку поняття "структура" виступає як один із засобів визначення форми (тобто форма розуміється як структура, внутрішня упорядкованість, погодженість взаємодії між частинами цілого). У сучасній історичній науці поняття "структура" найчастіше співвідноситься з поняттями "система" та "організація". Вони, як правило, характеризуються виявом усього арсеналу зв'язків, елементів, їхніх функцій тощо. Структура відбиває лише те, що залишається усталеним, відносно незмінним за різноманітних перетворень системи. Таким чином, під поняттям "структура" (упорядкованість) у джерелознавстві розуміють сукупність усталених зв'язків компонентів об'єкта, що забезпечують його цілісність, а також основні властивості, які виявляються в умовах різноманітних зовнішніх та внутрішніх змін.

Розглядаючи загалом джерелознавство як галузь історичних знань, складову історичної науки, важливо визначити його макроструктуру (зв'язки джерелознавства з іншими науками, його місце серед наукових знань) та мікроструктуру (внутрішня побудова самого джерелознавства, його системні якості).

Як предмет аналізу, історичне джерелознавство може виступати в різних аспектах. Системний підхід до його дослідження полягає в тому, що історичне джерелознавство виступає в цілому як комплексна система, яка складається з підсистем, пов'язаних між собою багатьма внутрішніми зв'язками. Вони забезпечують функціонування цих підсистем як одного цілого.

Система – це сукупність компонентів, взаємодія яких породжує нові інтегративні (об'єднуючі) якості, яких не має жоден з окремих компонентів системи.

Характерна системна якість джерелознавства – узагальнення складових компонуєчих поняття джерела, логічно впорядкованих поглядів на теорію

джерела, закономірності їх виникнення і функціонування. Саме джерелознавству властиві ці системні якості, що об'єднують навколо нього всю систему джерелознавчих знань.

Початковим етапом структуризації джерелознавства був його поділ на *теоретичне і практичне*. Вчені дійшли до висновку, що ці дві складові тісно взаємопов'язані, тому їх не можна розділювати. Одним з перших, хто спробував подати обґрунтовану структуру джерелознавства, був російський історик С. Шмідт. Він поділяв джерелознавство на теоретичне і конкретне. Теоретичне, на думку вченого, складається з теорії джерела та теорії пізнання джерела. А конкретне, на його думку, складається з розробки питань різних галузей історичної науки, різних типів і видів джерел, але які стосуються, наприклад, історії окремого регіону.

Оригінальну структуру джерелознавства запропонував російський історик І. Ковальченко. Він звернув увагу на наявність взаємозв'язку методології, методики і техніки дослідження. Дослідник виділяє три напрями джерелознавства:

- теоретико-методологічний, пов'язаний з дослідженням історичних джерел у руслі аналізу відображально-інформативних процесів у суспільстві, тобто відбиває загально філософський аспект джерелознавства;
- загальноджерелознавчий або суто дисциплінарний, завданням якого є вивчення історичних джерел окремої епохи або окремих їх явищ як явищ історичної дійсності;
- прикладний, який є основою для аналізу тих чи інших історичних явищ чи процесів.

Найбільш обґрунтовану структуру джерелознавства розробив український дослідник М. Варшавчик. В структурі історичного джерелознавства він виділяє чотири аспекти:

*логічний – включає чотириосновні компоненти, а саме: теорію, методологію, методику і практику джерелознавства.

*предметний – передбачає виокремлення в ньому джерелознавства окремих історичних наук, окремих регіонів, окремих історичних епох, сфер суспільного життя, чи окремих груп джерел.

*функціональний – відображає основні стадії роботи з джерелами. Структурно вони визначаються у чотирьох послідовних етапах: пошук та виявлення джерел, відбір джерел та їхня класифікація, джерелознавча критика, введення джерел до наукового обігу.

*субдисциплінарний – розкриває особливі зв'язки джерелознавства з великою групою дисциплін спеціального призначення, які займають специфічне місце в його структурі. Даний аспект висвітлює взаємозв'язок історичного джерелознавства з комплексом спеціальних історичних дисциплін. Однак пошуки досконалого структурування історичного джерелознавства продовжуються.

4. Зв'язок джерелознавства з іншими галузями знання

Розумінню місця джерелознавства в структурі історичних знань сприяє встановлення його зв'язків з іншими підсистемами історичної науки: всесвітньою історією, історією окремих регіонів, країн, епох,

різних сфер суспільного розвитку, а також із суміжними галузями. Найтісніше воно пов'язане з *історіографією* (історією історичної науки), предмет якої складають закономірності формування й розвитку наукових історичних знань та їхнє функціонування в системі соціально-пізнавальної інформації.

Зв'язки джерелознавства та історіографії багатосторонні. Джерелознавство як галузь історичних знань має власну історіографію, що вивчає історію свого розвитку. Ця історія – невід'ємна частина розвитку історичної науки в цілому. Історіографія джерелознавства вирішує триєдине завдання, відповідаючи на такі питання: які джерелознавчі проблеми вивчені з достатньою повнотою відповідно до сучасного рівня розвитку науки; які проблеми досліджені частково або неповно; які аспекти не вивчалися зовсім, хоча в їх розробці є нагальна потреба.

Водночас джерелознавство дає багато відомостей для історіографії, оскільки вона, як наука історична, спирається на свої джерела – історіографічні. Незважаючи на їхню специфіку, джерела з історіографії вивчаються на тих самих методологічних засадах, що й інші комплекси джерел. Щоб дослідити стан історичної науки на певному етапі її розвитку, оцінити роботу того чи іншого історика історіограф застосовує джерелознавчі засоби перевірки повноти, достовірності використаних у працях історика джерел, тобто встановлює наукову цінність цих праць.

Чимало спільного у джерелознавстві з *архівознавством*. Джерелознавчі методи в архівознавстві застосовуються з метою упорядкування архівних документів (визначення оригінальності джерела, часу й місця його створення тощо), експертизи їхньої наукової цінності, класифікації і т. ін. Поряд з цим історики користуються розробленими архівознавством методами пошуку та виявлення історичних джерел. Надзвичайно важливою для історичної

науки в цілому та джерелознавства зокрема є практика діяльності архівістів щодо збирання, упорядкування та використання документальної бази архівів.

Тісно пов'язане джерелознавство і з *археографією* – наукою, що розробляє теорію та методику публікації джерел. Вся текстологічна робота археографа (атрибуція та коментування тексту, необхідні для його правильного тлумачення тощо) має джерелознавчий характер. Водночас дослідникові, який використовує опубліковані джерела, необхідно знати принципи археографії, оскільки, використовуючи джерела, цитуючи їх, посилаючись на них, формуючи науково-довідковий апарат, він виступає як археограф. Джерелознавці та археографи плідно співпрацюють над підготовкою документальних матеріалів до видання, розробкою типології публікацій та визначенням чітких критеріїв їх відбору й оцінки.

Введення до наукового обігу фактів, зафіксованих в історичних джерелах, часто залежить від рівня та масштабів археографічних досліджень, що надає особливого значення археографії як галузі історичних знань. Нарешті, археографія забезпечує повноцінне видання джерел, що їх досліджують історики-документознавці, джерелознавці та спеціалісти інших галузей історичної науки.

Джерелознавство взаємодіє також з *історичною географією*, що вивчає історичні аспекти фізичної, економічної, політичної географії, історичну географію народонаселення, історичний взаємозв'язок природи і людини в минулому. Історична географія – галузь знань, що межує з історією та географією. Там, де вона виступає як галузь історичних знань, використовуються історичні джерела та джерелознавчі методи. Водночас застосування історико-географічного підходу дає змогу джерелознавцям встановити топологічну та ононімічну (історико-географічну) приналежність джерел, регіональні кордони їх функціонування, місце й умови їх виникнення.

Джерелознавство тісно співпрацює з *археологією, етнографією, документознавством, музеєзнавством, кодикологією, бібліографією*, іншими спеціальними галузями історичної науки, які використовують джерелознавчі методи, вивчаючи власні комплекси джерел (археологічні, етнографічні, музейні). Водночас практичні знання, нагромаджені цими галузями, використовуються джерелознавством у процесі розробки загальних методів дослідження різних видів джерел.

Висновки. Таким чином, як спеціальна історична дисципліна, джерелознавство має предмет та об'єкт, завдання та структуру. Джерелознавство тісно взаємодіє з багатьма напрямками науки, на міждисциплінарному рівні, зокрема з бібліотекознавством, бібліографією, кодикологією, інформатикою тощо. Останнім часом вчені дедалі частіше використовують в історичних дослідженнях інтеграційні методики роботи з різними видами джерел, що взаємно збагачує методи як джерелознавства, так і інших галузей наук. Водночас у джерелознавстві відбувається і процес диференціації: з'являються нові методи досліджень історичних джерел з проблем історії окремих країн, народів, регіонів. Усе це свідчить про необхідність застосування системного підходу в джерелознавстві з метою встановлення його структурних компонентів та їхнього функціонування.

Лекція 3.

Тема: Класифікація історичних джерел.

Мета: ознайомити студентів з науковою класифікацією джерел як теоретико-методологічною процедурою, визначенням класифікаційної схеми, а також охарактеризувати типово-видову класифікацію історичних джерел.

План

1. Наукова класифікація джерел як теоретико-методологічна процедура.
2. Поняття класифікаційної схеми.
3. Типологічна класифікація історичних джерел.

4. Видова класифікація історичних джерел.

Вступ. *Класифікація документів* – одна з найскладніших теоретичних і прикладних проблем дисциплін історико-джерелознавчого циклу. Сприймаючи класифікацію як важливий шлях розв'язання комплексу джерелознавчих завдань – встановлення спільності, подібностей і відмінностей, генетичних зв'язків між джерелами, виявлення ступеня їхньої автентичності, репрезентативності, достовірності, адекватного віддзеркалення ними об'єктивної дійсності, а також розрізняють різні класифікаційні схеми.

Зміст лекції

1. Спочатку в коло класифікаційних інтересів потрапили писемні історичні документи, а згодом – будь-які «сліди» історичної дійсності. Прагнення класифікувати всі історичні джерела породжувало найзагальніші схеми їхнього поділу, а спроби конкретизувати їх так само продукували загальність визначень назв класів. Яскравим доробком тут є праці С.Н. Валка, М.А. Варшавчика, І.Н. Войцехівської, О.О. Зиміна, Я.С. Калакури, О.Ц. Мерзона, В.І. Стрельського, І.Л. Шермана, В.К. Яцунського, Л.В. Черепніна, Ф.П. Шевченка та інших істориків.

Незважаючи на варіації з назвами класів, більшість пропозицій вибудовується згідно з хронологічною, семантичною, видовою ознаками, ознакою походження або їхнім комплексом. Усі схеми класифікації наражалися на глибоку і цілком ґрунтовну критику фахівців, головними аргументами яких були розмитість термінологічних визначень пропонованих класів і їхнього змісту, порушення стрункості у підпорядкуваннях груп документів різних класифікаційних рівнів, непослідовність і неохопленість можливих видів історичних документів, що штучно розривало логічні зв'язки між ними, заважало визначити місце кожного виду, громіздкість окремих класів і гостра потреба розширеної градації.

Популярний за часів панування марксистської методології формаційний поділ історичних джерел, який ґрунтувався на закономірностях їхнього виникнення й еволюції, залежності від соціально-економічних обставин

розвитку суспільства, був переглянутий на користь «типово-видової класифікації», тобто диференціації документів за типами, родами, видами і різновидами, із посиланням при цьому на їхні соціальні функції та знакові системи фіксації інформації.

Водночас кодування інформації, способи її фіксації та відтворення так само перетворювалися в одні з основних ознак класифікування документів. На цій підставі у джерелознавстві найчастіше виокремлюють такі типи історичних джерел: писемні, усні, речові, етнографічні, лінгвістичні, мовні, фотодокументи, фонодокументи, конвенційні. Ця схема була «транспортована» в українську науку через інтерпретацію наукових ідей здебільшого французьких джерелознавців, зокрема Е. Бернгейма.

Поширеною у новітньому джерелознавстві є схема класифікації документів, викладена С.О. Шмідтом у 1970-х рр. Пропагуючи якнайширше тлумачення історичного джерела, він узагальнив міркування колег (М.А. Варшавчик, І.Д. Ковальченко, М.В. Нечкіна, В.І. Стрельський) і виокремив такі види: речові (від пам'яток археології до сучасних машин, предметів побутового обігу, садово-паркового мистецтва, заводи, фабрики, поселення), зображальні (зокрема й художньо-зображальні, тобто твори образотворчого мистецтва, кіно- і фотомистецтва, фотографії, кінокадри), словесні (усне мовлення, пам'ятки усного мовлення (фольклор), письмові пам'ятки (зокрема й епіграфічні), фонодокументи), поведінкові (звичаї, обряди (зокрема й ритуали)), конвенційні (умовні, зображально-схематичні, символічні, графічні), звукові або аудійні (звуки в широкому й вузькому музичному сенсі).

Перспективність зарахування окремих із них пояснюється у дусі комплексного джерелознавства, синтетичним вивченням документів різних типів, видів і різновидів, репрезентуючи можливості міждисциплінарних наукових зв'язків.

Посилаючись на теорію інформації, І.Д. Ковальченко запропонував вдатися до найзагальнішої класифікації історичних джерел, що є найприйнятнішим варіантом, коли йдеться про всеохопність, – за методами і

формами відображення дійсності (речові, письмові, зображальні, фонічні). Складна природа інформації зумовила дослідження історичного джерела через категорії «явище» й «сутність». Розуміючи в «явищі» зовнішні властивості й ознаки предмета (об'єкта), а в «сутності» – його внутрішній зміст і значення, дослідники запропонували узгоджувати диференціацію з визначеними загальними, формальними властивостями історичних джерел, забезпечуючи їм автономність у системі.

Невпинні старання джерелознавців кількох поколінь нагадали одну прописну істину – відносність будь-якого знання і неймовірність існування абсолютно досконалого варіанту. Пристанемо до думки патріарха джерелознавства С.О. Шмідта стосовно того, що класифікації завжди умовні і змінюються, віддзеркалюючи процес розвитку знань. З іншого боку, доцільно визнати непотрібність жорсткої класифікації документів, яка повинна бути багатовимірною, гнучкою, відкритою й максимально відповідати практичним потребам.

На початку ХХІ ст. класифікація джерел продовжує займати пріоритетне місце в методології джерелознавства. Урахування історичного досвіду спонукало сучасних фахівців підтримати тяглість здобутків попередників. Спочатку у відомому підручнику «Історичне джерелознавство», а згодом – «Спеціальні історичні дисципліни» зустрічаємо найпопулярнішу родо-видову класифікаційну модель, згідно з якою джерела класифікують таким чином: документальні (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, дипломатичні, судово-слідчі, програмні та інші документи органів влади й управління, політичних партій, громадських об'єднань); оповідні (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика), масові (періодика, газети, журнали, листівки) джерела, джерела особового походження (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії тощо), матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

Щодо найрозповсюдженішої типологічної класифікації, то вона повторює відому класифікаційну схему: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові

або аудіальні, поведінкові, конвенціональні. Виправданим часом залишається визнання залежності критеріїв класифікації від мети, предмета дослідження, зокрема за походженням і авторством (особові, групові), формою (літописи, хроніки, картини, будівлі, зброя, фотографії), змістом (політичні, соціально-економічні, дипломатичні, військові, правничі, культурологічні, релігійні), способом і місцем зберігання, хронологічною, географічною ознаками тощо.

Усвідомлюючи умовність будь-якої класифікації, систематизації, що є очевидним фактом, не потребуючим складних доведень, а, отже, недосконалість будь-якої з них, історики продовжують розглядати їх невід'ємною умовою пізнання історичних джерел.

2. Під поняттям класифікаційної схеми чи моделі розуміють сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінуючими ознаками з метою ґрунтовного їх дослідження і здобуття найповнішої і найдостовірнішої інформації.

Як уже зазначалося, наукознавство розрізняє два основних види класифікації – природну і «штучну», або допоміжну. У джерелознавстві ширше застосовується природна класифікація джерел, яка ґрунтується на відпрацьованих джерелознавчою наукою і практикою принципах і критеріях. Незважаючи на те, що будь-який поділ джерел на класи, типи, роди, види, різновиди і т. ін. має базуватися на споріднених ознаках їх схожості, це не означає, що наука виробила універсальну схему класифікації.

Усі існуючі в сучасному джерелознавстві моделі групування джерел є умовними, гнучкими і залежать від предмета дослідження, його мети, завдань, характеру й особливостей самої джерельної бази. Разом з тим джерелознавство на основі теорії і практики класифікації виробило загальні вимоги, яким має відповідати будь-яка класифікаційна схема:

- вона має визначатися характером джерельної бази, зумовленої особливостями історичної епохи, елементами якої є ті чи інші пам'ятки, і таким чином сприяти виявленню нових груп джерел і включенню їх у загальну схему;

- органічно впливати з мети і завдань дослідження, його тематики, зі специфіки науково-дослідної, навчальної чи науково-просвітницької роботи;
- сприяти здобуттю якомога повнішої і достовірнішої джерельної інформації;
- враховувати джерелознавчий досвід дослідника і рівень підготовки тих осіб, що опановують історичні знання.

Історичні джерела як такі мають вельми і вельми неоднорідну природу. Тому в джерелознавстві давно фігурують найрізноманітніші схеми класифікації історичних джерел. Безумовно, всі вони пов'язані з визначеннями історичного джерела і багато в чому залежать від останніх. У цілому можна виділити кілька схем класифікації:

1. Класифікація за метою створення. Запропоновано німецьким вченим І. Дройзенем. Відповідно до неї джерела ділилися на: ненавмисні (залишки, що відображають факти безпосередньо), навмисні (свідоцтва) та змішані (пам'ятники).
2. Класифікація за ступенем близькості джерела до історичного факту, введена Е. Бернгейма в 1889 році. Історичні джерела поділяються на залишки і традицію. Це розділення джерел, а відповідно і джерелознавчого аналізу (для традиції необхідні і зовнішня, і внутрішня критики, для залишків – досить зовнішньої), було досить широко поширене в джерелознавстві.
3. Класифікація джерел по носію відома за працями Е. Фрімена, який розділив джерела на: речові (пам'ятники), письмові (документи) і словесні (розповіді). У дещо видозміненому вигляді ця система увійшла в практику джерелознавства в радянський період, тут джерела були класифіковані відповідно до способом кодування та зберігання інформації на сім типів.
4. Змішана класифікація за метою створення і носієві (А. Ксенополь): речові (пам'ятники), ненавмисні і усвідомлені (документи).
5. Класифікація К. Ерслева за способом відображення джерелом історичного факту: залишки (людей і природні), вироби, вироблені людьми, факти сучасного життя, дають уявлення про події минулого.

6. Класифікація А. С. Лаппо-Данилевського: джерела, що зображують історичне явище, і джерела, що відображають явище». Завдяки першим можливо безпосереднє сприйняття події, дані друге вимагають «розшифровки».

7. У радянському джерелознавстві затвердилася класифікація джерел з т. зв. «Соціально-економічним формаціям» відповідно до марксистсько-ленінської схемою історичного розвитку.

8. Джерела можуть бути розділені також за видами: літописи, акти, мемуари, періодична преса і т. д.

3. Типи історичних джерел – групи джерел, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою, походженням.

Типологія – класифікація предметів або явищ за спільними ознаками. У типологічній класифікації головним критерієм і визначальними ознаками поділу джерел є спосіб кодування в них інформації, засіб її фіксації та відтворення, а також за походженням, за хронологічно-географічними ознаками, за формою та змістом.

Виділяють такі типи джерел: а) речові; б) словесні (вербальні); в) зображальні; г) звукові (фонічні); д) поведінкові. Враховуючи специфіку кодування інформації ряд дослідників виділяє як окремий тип джерел кіновідеофотодокументи.

Проте неважко помітити, що ця класифікація теж досить умовно відбиває специфіку фіксації джерельної інформації в межах виділених типів джерел, методи і форми відображення в них дійсності, оскільки поняття «спосіб» підмінюється таким поняттям, як «матеріал», що служить носієм інформації. Наприклад, фотодокументи є різновидом зображальних джерел, а фонічні записи здійснюються на різних матеріалах і виступають специфічними носіями словесної, поведінкової або знакової інформації. Своєю чергою, словесні джерела – це і жива мова, і писемні тексти: рукописні, машинописні, друкарські, комп'ютерні тощо. Усі джерельні матеріали зображального типу є здебільшого речовими і можуть розглядатися як підтип останніх. І все ж виділення зображальних джерел в окремий тип виправдано, оскільки вони, на

відміну від речових джерел, містять, як правило, оригінальну історико-культурну інформацію про ту чи іншу епоху в формі образів, про її духовні і художні цінності, стилі, традиції, уподобання тощо, потребують специфічних методів дослідження.

У працях джерелознавців останнього десятиріччя як критерій типологічної класифікації джерел історичного походження береться «явище», тобто їх форма, зовнішні властивості й ознаки джерела, доступні для первинного сприйняття. Саме ця зовнішня, «матеріальна» форма здебільшого допомагає визначити спосіб відображення джерелом дійсності і спосіб отримання інформації. Для цієї класифікаційної схеми важливу роль відіграють знакові системи, зокрема такі її елементи, як предмет, зображення, слово, звук. Беруться до уваги також спільні риси певного типу, що відрізняють його від джерел інших типів. За цією схемою виділяють шість типів:

1. Речові джерела в усіх їх різновидностях. Це і пам'ятки архітектури, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку. За всієї багатоманітності речових джерел (житла і гончарні вироби трипільців, єгипетські піраміди, зброя княжої і козацької доби, залишки запорізьких зимівників, мечі та списи хрестоносців, мазепинські церкви, парові машини й турбіни, космічні ракети і предмети одягу) спільним для них є те, що вони хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, мають однаковий тип її кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Дослідження цього типу джерел здійснюється переважно за допомогою більш-менш однакових методів і прийомів.

2. Словесні (вербальні) джерела – особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини. Носієм інформації словесних джерел є пам'ятки мови (лінгвістичні джерела), усної творчості (думи, перекази, міфи, інші фольклорні жанри), писемні пам'ятки (літописи, документи, листи, щоденники тощо). До словесних джерел відносять більшість різновидів фотодокументів, комп'ютерні тексти. Домінуюча роль у дослідженні

словесних джерел відводиться лінгвістичним та іншим філологічним методам дослідження.

3. *Зображальні джерела* складають тип джерел, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень. Це – наскельні малюнки, орнаменти палеоліту, унікальні зображення на прикрасах скіфської доби, фрески і мозаїки київських храмів, мистецькі картини, скульптура середньовіччя і наступних епох, твори кіномистецтва, фотографії тощо. До цього типу належать також джерела, що містять графічну інформацію, тобто її вираження за допомогою наочних графічних зображень. Дані зображальних джерел, так само як і речових, для їх осмислення й аналізу в історичному дослідженні мають бути виражені в описовій або кількісній формі, і лише в тих випадках, коли ці джерела використовуються як засіб ілюстрації описуваних подій і фактів, вони подаються у вигляді зображень (схем, графіків, репродукцій, фотокопій і т. ін.).

4. *Звукові, або аудіальні, джерела* – це великий масив джерельної інформації, яка, на відміну від словесної, зафіксована переважно музичними звуками (музичні твори). Звуковим джерелом можуть вважатися не тільки фотодокументи, що містять записи музики, пісенних творів, а й записи усної мови, яка супроводжується музикою чи іншим звуковим оформленням. Цей тип джерел має особливо важливе значення для досліджень з історії культури, церкви, духовного життя суспільства. Для їх вивчення застосовуються методи прослуховування і звукової експертизи.

5. *Поведінкові джерела* фіксують інформацію, що відображає поведінку, дії, вчинки людей, обряди, звичаї, ритуали, які сприймаються візуально або відтворюються художніми, поведінковими засобами (весілля, хрестини, похорони, свята врожаю, фестивалі, мітинги, церковні ритуали, спортивні заходи, демонстрації і т. ін.). Джерела цього типу можуть сприйматися істориком безпосередньо (шляхом спостереження, візуального сприйняття дійства, через перегляд кіно відеофільмів, ознайомлення з матеріалами етнографічних експедицій, періодичної преси). Поведінкові джерела можуть

набувати мімічної форми, супроводжуватись музикою, співом, словесними текстами. В таких випадках вони набувають комплексного характеру, а відтак потребують і комплексу методів для їх дослідження.

6. *Конвенціональні джерела* (від лат. «конвенціо» – угода, умова) – джерела умовних позначень. Саме умовні знаки виступають тут символами, що містять у собі відкриту або зашифровану інформацію. Це, по-перше, усі системи умовних позначень графічними знаками, зокрема ноти, знаки математичної, хімічної, фізичної символіки; по-друге, зображально-схематичні графіки, електрокардіограми, осцилограми і т. ін.; по-третє, документи проектно-технічної документації на паперових, магнітних, електронних та інших носіях. Частина цих джерел може розглядатися як різновид писемно-словесних або зображально-графічних джерел. Це питання постає тоді, коли графічні зображення супроводжуються писемними текстами. Для дослідження джерел конвенціонального типу найчастіше застосовують комплекс методів, зокрема тих, що використовуються для вивчення словесних і зображальних джерел.

Типологічна класифікація джерел, побудована за спорідненими ознаками кодування інформації, хоча й носить умовний характер, усе ж є найпоширенішою і застосовується як у навчально-наукових цілях, так і при створенні музейних колекцій, краєзнавчих експозицій. Розмаїття джерел настільки велике, що жодна схема не може охопити всі їх аспекти та інформаційні особливості. Візьмімо, наприклад, монети. їх відносять до речових джерел, але на них є найрізноманітніші зображення, написи, зашифровані символи, а тому, в залежності від теми дослідження і його мети, монети, так само як і геральдичні чи сфрагістичні пам'ятки, можуть бути віднесені як до речових, так і до зображальних або словесних джерел. Аналогічне рішення може бути прийняте і щодо кінофільмів, які нерідко фігурують як зображальні, словесні, звукові, поведінкові джерела. Це стосується й інших видів джерел.

РІЗНОВИДИ КЛАСИФІКАЦІЙ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

ТИПОЛОГІЯ	ТИПИ ДЖЕРЕЛ
За способом кодування і відтворення інформації	Речові
	Словесні (усні та писемні)
	Зображальні
	Звукові (фонічні)
	Поведінкові
	Конвенціональні
За змістом	Соціально-економічні
	Правничі
	Культурологічні
	Релігійні
	Політичні
За походженням	Особові
	Колективні
	За фондоутворювачем та ін.
За географічно-хронологічною ознакою	Історичні епохи, періоди
	Регіони, країни тощо
За формою	Будівлі
	Літописи
	Картини
	Кінофільми та ін.

Важливе значення має групування джерел за їх походженням і авторством. Цій процедурі передують копітка робота щодо встановлення авторства, і лише після її завершення приступають до класифікації. До основної

групи входять джерела тих авторів, які самі були учасниками подій, або особи, безпосередньо причетні до них. Іншу групу репрезентують джерела, автори яких виклали своє бачення подій на основі вторинної інформації. Сюди можуть бути віднесені наукові та журналістські дослідження. Класифікацію за авторством застосовують як до словесних, так і до речових, зображальних, конвенціональних, поведінкових, звукових джерел, однак у кожному окремому випадку враховуються специфіка створення джерела і форма передачі інформації.

У проблемно-тематичних дослідженнях, в історико-краєзнавчій роботі, в навчальному процесі нерідко застосовується групування джерел за *хронологічно-географічною ознакою*. При цьому враховуються два основні критерії:

- 1) епоха або історичний період виникнення джерела;
- 2) місце створення джерела (країна, регіон, місцевість).
- 3) *групування за змістом.*

Вона має своїх як симпатиків, так і противників. Її прихильники виходять з того, що історична наука, по-перше, включає ряд розділів (політичну, економічну, військову історію, історію права, культури, міжнародних відносин і т. ін.), і, по-друге, що в історичних дослідженнях домінуюче місце займають праці проблемного характеру, а значить і групування джерел має відбуватися за змістом, їх галузевим чи проблемним принципом. Водночас є цілком очевидним, що при такій класифікації далеко не всі джерела укладаються у проблемну схему. З неї випадають, зокрема, пам'ятки комплексного характеру, тобто ті, що містять відомості з різних сфер суспільного розвитку, наприклад соціально-економічного, політичного, правничого, культурного, релігійного і т. ін. Очевидно, має рацію М. Ковальський, висловлюючи побоювання, що групування джерел за змістом призводить до механічного об'єднання різнохарактерних носіїв інформації, що потребує різних методів дослідження, принижує роль джерелознавства як науки. І все ж на етапі опрацювання джерел, зокрема в дослідженнях проблемного характеру, коли вони вже

виявлені, їх поділ за змістом дає змогу розташувати джерельний матеріал у такому порядку, що максимально наближає його до структури самого дослідження. Нерідко історики застосовують класифікаційні моделі суміжних галузей знань: мистецтвознавства, літературознавства, журналістики, правознавства і т. ін., особливо тоді, коли дослідження ведеться на міждисциплінарному рівні. Це стосується підготовки праць з історії культури, політичної системи, етнології, демографічних проблем тощо.

4) *форма або місце і спосіб їх зберігання*. Джерело може мати різну форму: акт, нота, грамота, лист, анкета, картина, скульптура, будівля, фотографія, відеофільм, дискета тощо. Звичайно, поділ джерел на архівні, музейні, бібліотечні, домашні колекції тощо не додає відомостей про їх природу чи зміст. Проте нерідко місце зберігання проливає світло на цінність джерела, його характер, вірогідність інформації. Зокрема, в центральних державних архівах України зберігаються документи загальнодержавного значення, в державних архівах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя відкладені документи місцевого значення.

Під способом зберігання джерел мають на увазі такі параметри, як оригінал чи копія, копія машинописна, рукописна, ксероксна, електронна чи фотокопія, муляж, макет і т. ін. Характеризуючи джерела, дослідники мають звертати увагу і на таку їх ознаку, як рівень збереженості (наприклад, стан архітектурних пам'яток, художніх полотен, рукописів, повнота комплектів періодики, листівок, архівних пам'яток). Найчастіше авторами беруться до уваги два критерії збереженості джерел: повна або часткова. Деякі дослідники використовують чотирибальну систему оцінки стану збереженості джерела: відмінний, добрий, задовільний, незадовільний. В усякому разі інформацію про стан збереженості джерел, їх відповідну класифікацію на цій основі не слід ігнорувати, оскільки вона не тільки допомагає краще орієнтуватися у джерельній базі, а й служить одним з показників її повноти. Якщо джерела збереглися лише частково, то це означає, що й відомості про події, явища,

процеси носять не повний, а частковий характер, і що потрібен подальший пошук джерел для заповнення прогалин.

Викладена тут типологічна схема класифікації має важливе значення для евристичної (пошукової) роботи історика, виявлення джерел, їх вивчення й описування. Вона виступає необхідним компонентом поділу на роди, види, різновиди, дає можливість встановити прогалини у джерельній базі і продовжити пошук джерел.

4. Що ж стосується досліджень суто джерелознавчого характеру, вивчення тих чи інших проблем історії, сфер суспільного розвитку, то історики застосовують у таких випадках інші класифікаційні схеми, виходячи зі спорідненості внутрішніх ознак джерел. Такі схеми прийнято називати родовими, або видовими. *Рід* – це сукупність джерел, яка склалася історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають їх призначенню і функціонуванню. Родовою ознакою джерела є внутрішні форма, структура, спосіб зв'язку елементів його змісту. Отже, рід джерел характеризується їх спорідненою внутрішньою формою, структурою, яка зумовлюється призначенням джерела на етапі його створення. Виявлення і визначення родових ознак джерел, що відбивають певні закономірності їх створення, є неодмінною умовою відбору найбільш ефективних прийомів і методів вивчення джерел.

У рамках кожного типу джерел можна виділити кілька родів. Своєю чергою, рід джерел ділиться на *види*. Наприклад, серед речових джерел виділяють археологічні, тобто ті, що включають найдавніші засоби праці, посуд, прикраси, залишки будівель, зброї. Хоча на перший погляд це різні джерела, насправді вони здебільшого мають споріднену внутрішню структуру і для їх дослідження застосовують методи археологічної науки. Окремий рід речових джерел становлять пам'ятки архітектури, багато з яких засвідчують визначні культурно-історичні явища, характерні для тієї чи іншої епохи. Їх дослідження дає змогу простежити певні закономірності створення самих пам'яток, встановити функціональні аспекти рештків чи самих споруд і

відкриває можливості для ширших узагальнень суспільно-політичного, соціально-економічного і культурологічного характеру. Як специфічний рід речових пам'яток виділяють зброю, дослідження якої теж має свої особливості, потребує відповідних знань, підготовки, дослідницьких методів.

Словесні джерела можуть бути класифіковані на усні, писемні, лінгвістичні. Писемні джерела поділяються на документальні й оповідні. Доцільно розглядати як окремий вид писемних джерел літописи, оскільки вони здебільшого є не регіональним, а світовим явищем, їх дослідження потребує спеціальних методів, насамперед текстологічного опрацювання цих пам'яток історії і культури. Близькими до цього виду є також хроніки, хронографи, історичні повісті. У процесі дослідження літописних джерел звертають увагу не лише на зміст і достовірність викладених у них подій, фактів, а й на позицію їх авторів щодо трактування описуваних явищ. Свою специфіку мають твори художньої літератури як окремий вид словесних джерел. Початкуючі історики нерідко схильні сприймати описувані в них історичні події як інформацію про них, забуваючи, що інформаційно-джерельне призначення художніх творів полягає в іншому. Будь-який художній твір відбиває особливості епохи, в яку він створювався, віддзеркалює стиль, художні, ідейні, естетичні уподобання автора. Саме в цьому полягає його джерельне значення. У творах художньої літератури історик завжди стикається з двома відліками часу. Перший – це той, в якому живуть і діють їх герої; і другий – час, з яким пов'язано написання творів. Важливо відчутти цей «подвійний час», простежити, як художник сприймав часову дистанцію. Проникнення дослідника в ці «часові пояси» дає змогу отримати приховану інформацію про оцінки минулого суспільного життя очима сучасників. Сказане набуває особливого значення, коли як джерело використовуються документальні повісті, історичні романи, створені на документальних матеріалах і реальних історичних фактах, але художньо осмислених з певними авторськими домислами і трактуваннями. Отже, художня література не є прямим історичним джерелом, вона виступає носієм здебільшого прихованої інформації.

Родово-видовий принцип класифікації можна застосувати і до звукових джерел. Досить поширеним є виділення фонічних джерел, до яких відносять грамофонні, магнітні, лазерні та інші записи усної мови, пісенно-музичних творів. Попри їх певну самотність спільною для них є споріднена внутрішня структура і форма передачі інформації. Стикаючись з цим видом джерел, історик має насамперед встановити справжність звукозапису, його авторство, час створення.

Слід мати на увазі, що деякі групи джерел виходять за межі того чи іншого роду, мають міжвидові ознаки схожості. Це стосується насамперед такого різновиду поведінкових джерел, як етнографічні. Критерієм виділення їх в окрему групу є не стільки спорідненість внутрішньої структури, скільки характер і призначення цих джерел для етнографічних досліджень. Ось чому серед етнографічних фігурують джерела різних типів: речові, зображальні, словесні, звукові. Без комплексного використання джерел усіх типів, їх родів та видів неможливо провести історичне дослідження, що має етнографічний аспект або відповідний сюжет.

Крім згаданих вище загальних моделей класифікації джерел виділяють їх *групування за спеціальними ознаками*. Наприклад, у джерелознавчій літературі радянської доби дістав поширення поділ документальних джерел на нормативні і виконавчі. Ця класифікація, якщо відкинути її партійно-ідеологічну заангажованість, може використовуватися досить раціонально, адже законодавчі акти, укази, універсали, урядові ухвали, програми і резолюції з'їздів політичних партій, громадських об'єднань і рухів фіксують певні наміри, викладають настанови і норми, а тому набувають і за змістом, і за формою нормативного характеру. Інша група джерел, що віддзеркалює реалізацію цих настанов (інформації, донесення, звіти, листування, різного роду довідки), має інформативно-виконавську спрямованість. Методи опрацювання джерел кожної з груп мають свою специфіку, зумовлену характером джерел, що суттєво відрізняються між собою своїм призначенням і змістом інформації. Крім того, поділ джерел на нормативні і виконавчі має також практичне значення,

особливо на стадії їх пошуку. Спираючись на вже відомі нормативні документи, дослідник більш цілеспрямовано веде пошук виконавчих, або навпаки, і в такий спосіб отримує повнішу інформацію, необхідну для осмислення загальної картини подій.

Особливу увагу слід звернути й на таку *ознаку, як повторюваність інформації*, з чого випливає розмежування джерел на одиничні і масові. Цей поділ також відкриває додаткові можливості з погляду евристики, пошуку і виявлення масових джерел та застосування математичних методів їх обробки, включаючи використання сучасних обчислювальних машин. Співвідношення загальних і спеціальних класифікацій є одним з аспектів теорії і практики специфічних історичних дисциплін джерелознавчого циклу, зокрема кліометрики, хронології, дипломатики, палеографії, ономастики тощо.

Визначальним критерієм класифікації писемних джерел є їх *характер, зміст і форма*. Виходячи з цих критеріїв, виділяють документальні й оповідні писемні джерела, а серед них такі основні різновидності: актові, справочинні (діловодні), статистичні документи, мемуаристика (спогади), листи, щоденники, наукову, науково-інформаційну, науково-популярну і навчальну літературу, художні твори, періодичну пресу. Варто ще раз зауважити, що література виступає в ролі джерела особливого призначення: історичного й історіографічного.

Кожна група різновидностей писемних джерел має споріднену форму подачі інформації, яка значною мірою зумовлюється її характером, змістом і призначенням. Якщо взяти до уваги таку ознаку писемних джерел, як *походження*, то їх умовно можна поділити на джерела колективного й індивідуального (особового) походження. Нерідко історик має справу з джерелом, походження якого пов'язане з діяльністю великих соціальних груп, органів влади, політичних партій, громадських об'єднань, рухів, і в такому разі актуальним є з'ясування, якою мірою у ньому відбиті настрої, прагнення, погляди його творців.

Акти, закони, укази та інші офіційні документи здебільшого групують за їх призначенням і місцем у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті. Певну внутрішню спорідненість мають діловодні документи вищих органів влади й управління, які визначають зміст і напрями державної політики на тому чи іншому етапі суспільного життя. Певна специфіка властива дипломатичним актам – міжнародним договорам, угодам, нотам, вірчим грамотам, посланням, заявам, деклараціям тощо. Ця специфіка простежується як за самим змістом документів, присвячених зовнішній політиці, міжнародним відносинам, так і за формою, що відповідає дипломатичному протоколу і встановленим міжнародним правилам. Окрему групу офіційних документів складають діловодні та судово-слідчі матеріали, що завжди мають персоніфікований характер, розкривають певні біографічні факти, віддзеркалюють правову систему тієї чи іншої країни, певної історичної епохи. До того ж судово-слідчі справи, крім наукового, мають важливе практичне і соціально-правове значення, оскільки вони нерідко стосуються невинно репресованих, згодом реабілітованих осіб. Ідеться, зокрема, про судово-слідчі документи репресованих за доби тоталітаризму, що відображають механізм злочинної дії каральної системи, масштаби масового терору, політичних репресій, засвідчують рух опору правлячому режимові.

До писемних джерел, якщо це зумовлено специфікою дослідження, можуть застосовуватися й інші класифікаційні ознаки, пов'язані з *місцем і часом їх створення, авторством, місцем збереження* тощо. Прикладне значення мають внутрішньовидові класифікації писемних джерел з використанням спеціальних класифікаційних ознак. Прикладом у цьому плані може бути періодична преса. Відомо, що в періодиці публікуються різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали, документи органів державного управління, громадських організацій, політичних партій, виступи державних та громадських діячів, представників творчої інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, ветеранського і жіночого руху. Ураховуючи домінуюче місце на шпальтах преси публіцистичних матеріалів, можна виділити газетно-журнальну

публіцистику як джерельну групу писемних джерел, що є основним носієм інформації, особливо з новітньої історії. Нерідко періодику поділяють на легальну і нелегальну (самвидавську), центральну і місцеву, а також за її політичним та ідеологічним спрямуванням. Виправданим є групування матеріалів періодики за газетно-журнальними жанрами, адже кожен з них має свою специфіку, пов'язану не тільки з літературно-стилістичними аспектами, а й із різною питомою вагою інформації. Так, аналітичні жанри (кореспонденції, замітки, огляди, звіти) здебільшого насичені фактичною інформацією, як відкритою, так і прихованою. Матеріали аналітичного характеру можуть містити колонка головного редактора, передові статті, а інколи й інтерв'ю, що їх беруть кореспонденти у відомих політичних та громадських діячів, учених. Групування матеріалів преси за жанрами і тематикою відкриває можливості для застосування математично-статистичних методів вивчення масових джерел, їх поглибленого аналізу.

За внутрішньовидовим принципом класифікують твори політичної, наукової та художньої літератури як один із компонентів писемних джерел. Політичні твори представлені здебільшого книгами, брошурами і статтями, а за своїм змістом, методикою його викладу дуже близькі до публіцистики, до того ж вони виділяються ґрунтовнішим, аргументованішим підходом до висвітлення проблем. Джерельне значення політичних творів двояке. З одного боку, вони містять узагальнення й осмислення переважно поточних подій, їх оцінку і можуть бути джерелом історіографії, вивчення історії формування історичної і політичної думки. А з іншого – аналіз їх тематичної спрямованості, авторської позиції та оцінок тих чи інших подій і явищ сучасності дає можливість здобути додаткову інформацію про політичне життя суспільства. Політична література, так само як і інші писемні джерела, потребує критичного ставлення, врахування тієї обставини, що на ній лежить глибший, ніж на інших, скажімо, офіційних документах, відбиток суб'єктивізму.

Свої особливості мають наукова і, її різновидність, навчальна література, як історична, так і з інших, насамперед, суміжних до історії галузей знань.

Наукова література є історіографічним джерелом, оскільки відбиває рівень знань і сферу їх побутування в суспільстві на час її створення, суспільно-політичні та ідейні погляди авторів праць. У ряді випадків наукова література може бути носієм оригінальних відомостей, особливо тоді, коли носії первинної інформації втрачені. Без широкого залучення наукової літератури як джерела неможливо здійснити будь-яке історіографічне дослідження, підготувати працю з історії науки, науково-технічного прогресу, культури і духовності.

Поряд з науковою до вивчення суспільних проблем залучають твори художньої літератури, яка є своєрідним джерелом, котре, насамперед художніми засобами, відбиває епоху, з позицій якої осмислюються і висвітлюються події та явища як минулого, так і сучасності. Між науковим і художнім сприйняттям, осмисленням і відображенням реальної дійсності є чимало спільного, але й багато в чому вони відрізняються. Навіть у тих випадках, коли науковець і літератор працюють з одними й тими ж джерелами, їхні оцінки, трактування, методика реконструкції подій далеко не завжди збігаються. Зрештою, для історика художня література у джерельному відношенні цінна не самими фактами, не залученими джерелами, а передусім її прихованою (закритою) інформацією, що проливає світло на конкретно-історичні умови написання того чи іншого твору, художні та ідейні уподобання автора. В рамках художньої літератури виокремлюють художньо-документальні й історичні твори, які в джерелознавчому відношенні мають свою специфіку. Історика цікавлять суспільні мотиви появи таких творів, позиція автора, а також міра правдивості та достовірності відображених у них подій, явищ, осіб.

Нарешті, серед писемних джерел літературного спрямування окрему підгрупу становить мемуаристика: спогади, щоденники, листи учасників або свідків тих чи інших подій. Будучи оповідним джерелом, спогади відрізняються від інших їх різновидностей як самим жанром, його законами і специфікою, так і більшою суб'єктивністю, зумовленою тим, що вони повніше відбивають індивідуальність автора, його симпатії чи антипатії. Особливість мемуарів

полягає в тому, що стрижнем подачі інформації, її організації, форми і структури виступає сам автор, через призму поглядів якого відбиваються й оцінюються всі факти, події, свідком або учасником яких він був сам чи дізнався про них з інших джерел. Мемуари передають атмосферу епохи, її колорит, віддзеркалюють суспільні погляди, що були панівними на час їх написання. Зазначимо, що самі мемуари можуть бути класифіковані за певними аспектами, наприклад за джерелами їх створення. В одних випадках вони ґрунтуються лише на пам'яті автора, в інших — на записах, щоденниках, які вів автор у процесі описування подій, що підносить рівень їх документальності. Нерідко мемуаристи звертаються до документів, архівних матеріалів, періодики. Відрізняються мемуари й за формою: поряд із безпосередньо авторськими спогадами трапляються літературні записи споминів.

Участь журналіста чи письменника в роботі над мемуарами теж може бути різною. Здебільшого це літературна допомога в оформленні мемуарів, але досить поширеним є також літературний запис усних чи диктофонних спогадів з великою мірою художнього оформлення, що нерідко призводить до перекручення фактів. Мемуаристика включає в себе й такі види джерел особового походження, як щоденники, дорожні нотатки, літературні автобіографії, біографічні анкети, особисті листи, художні заповіти тощо.

Висновки. Таким чином, існують різні класифікаційні схеми, за яким дослідники розділяють історичні джерела. Серед них сьогодні найзапитанішою є типово-видова класифікація історичних пам'яток. Однак викладені підходи до групування джерел звичайно ж не охоплюють усіх особливостей, зумовлених конкретними дослідницькими завданнями, тематикою праць, розмаїтістю самих джерел.

Лекція 4.

Тема: Аналітична критика історичних джерел.

Мета: ознайомити студентів з поняттям джерелознавчої критики, її структурою і завданнями, а також визначити комплекс обов'язкових елементів, які включають аналітична та синтетична критики історичних джерел.

План

1. Поняття джерелознавчої критики, її структура і завдання.
2. Основні завдання аналітичної критики.
3. Синтетична критика джерел.
4. Методика використання масових джерел.

Вступ. Сучасні дослідники дають таке визначення джерелознавчої критики: «Джерелознавча критика (аналіз) – вирішальна стадія дослідницької роботи над документами. Її мета – визначити міру повноти і достовірності фактичного змісту джерела і створити передумови для вилучення з нього достовірної інформації».

Зміст лекції

1. Відповідно до сучасних уявлень про методіку джерелознавчого аналізу окремо взятого джерела, вона включає шість основних етапів: «Визначення зовнішніх особливостей пам'ятки; доведення її автентичності (справжності); прочитання тексту джерела; встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження; тлумачення тексту; визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості».

1. На поч. XIX ст. зміст джерелознавчої критики визначався роботами А.Шльоцера. На шляху наукового пізнання джерел нерідко виникають певні перепони і труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Найчастіше доводиться мати справу з такими об'єктивними труднощами, як неповнота, розпорошеність джерел, багатоступеневість переказу в них фактів і подій, неконтрольованість деяких ланок та цензурних фільтрів у передаванні історичної інформації, унаслідок чого іноді важко встановити навіть ті чинники, що призвели до перекручень фактів у джерелах. Серед суб'єктивних перешкод особливу небезпеку для наукового аналізу становить особиста упередженість, ідеологічна заангажованість історика, обмеженість його знань або здібностей (наприклад, відсутність історичної культури, спеціальних знань, інтуїції). Щоб подолати ці перешкоди і забезпечити об'єктивний аналіз джерел, важливо пам'ятати кілька обов'язкових правил.

По-перше, джерело не можна досліджувати у відриві від тієї конкретно-історичної реальності, в якій воно виникло. На всіх джерелах лежить відбиток свого часу, тієї епохи, в яку вони створені. Кожне з джерел покликане до життя певними умовами, мотивами, причинами, завданнями, цілями. Одна й та ж людина за різних обставин може створити документи або твори, які суттєво відрізняються один від одного не тільки формою, а й оцінками. До того ж джерела виникали у різний щодо подій час: у момент здійснення події, по її гарячих слідах або через багато років. І все це відбивається на інформаційній якості та рівні достовірності джерел.

По-друге, важливо знати історію тексту джерела, обставини його створення, адже у процесі роботи над ним може виявитися багато списків, варіантів, редакцій. Тому доречно вивчити історію публікацій джерела (якщо вони були), з'ясувати, зокрема, ким, коли і для чого вони здійснювалися, чи призначалося джерело відразу для друку, скільки видань воно має, які зміни вносилися в кожне із них і т. ін. Слід брати до уваги й той факт, що в історії України було багато періодів, коли вся інформація підлягала цензурі. Це негативно відбивалося на джерелах, нерідко призводило до вихолощування з них первісного змісту.

По-третьє, у процесі роботи над джерелом необхідно вивчити не лише його походження і текст, а й присвячену йому критичну літературу. Насамперед це стосується найдавніших джерел, наприклад літописів, а також джерел особового походження.

По-четверте, слід обов'язково враховувати ступінь наукового вивчення джерела попередніми дослідниками. До того ж деякі з джерел дуже складні для опанування, нерідко потребують спеціальних джерелознавчих досліджень, реставрації, доведення пам'ятки до придатного стану для використання істориками. Так, усесвітньо відомі історичні пам'ятки "Повість временних літ", "Руська Правда" були об'єктом джерелознавчого аналізу фахівців багатьох поколінь, які по-різному з'ясовували їх походження, встановлювали рівень автентичності, надійності як джерела. Використовуючи ці, на перший погляд,

добре вивчені джерела, сучасний історик може дати їм свою інтерпретацію, помітити в них ще не виявлені інформаційні можливості, адже кожен дослідник, виходячи зі свого задуму, вилучає з джерела й аналізує той матеріал, який його цікавить, застосовуючи новітні засоби і методи дослідження.

По-н'яте, не можна знижувати вимоги до критики історичних джерел навіть тоді, коли їх кількість з певної теми або періоду обмежена. Дійсно, джерела далеко неповно відображають історичний процес, особливо в давні періоди. Але збої у фіксуванні історичних подій у джерелах спостерігаються навіть в історії найновішого часу. Це пояснюється багатьма причинами. В Україні, наприклад, велика кількість архівних джерел була знищена під час численних воєн, окупацій, соціальних і природних катаклізмів.

2. Аналітична критика пов'язана з роботою історика над конкретним джерелом. Вона включає комплекс обов'язкових елементів, серед яких можна назвати такі:

- визначення зовнішніх особливостей пам'ятки;
- доведення її автентичності (справжності);
- прочитання тексту джерела;
- встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження;
- тлумачення тексту;
- визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості.

Праця з джерелами починається із *зовнішньої критики*, або вивчення зовнішніх особливостей кожного з них. Важливо встановити, що перед вами – оригінал документа, перший примірник, чи копія. Останні теж мають різний характер (не завірені, ксерокопії, авторизовані, завірені установою, копія з копії тощо), різняться вони і за часом створення. У XVII – XVIII ст. в Україні копії документів підтверджувалися військовою канцелярією Війська Запорізького. В наш час поширені нотаріально завірені копії документів, ксерокопії. Незавірені копії і поширені нині ксерокопії вимагають від дослідника особливої обережності й прискіпливості, оскільки сучасні технічні засоби дають можливість скомпонувати будь-який текст. Найбільшу цінність для історика

становлять *першоджерела* – оригінальні документи, в яких відображена первісна інформація.

Знайомлячись з матеріалом, на якому відтворений документ, історик вивчає його *зовнішні особливості*: водянні знаки, печатки, відтворені в тексті або додані до документів, помітки та вставки до тексту (інтерполяції). Виявлення зовнішніх особливостей документа іноді дає підстави зробити попередні висновки про час його створення, автентичність або, навпаки, про його фальсифікацію.

Важливим етапом роботи з джерелом є *прочитання його тексту*. Складність цієї роботи залежить від багатьох чинників: віку документа, його фізичного стану, особливостей почерку автора чи переписувача та інших. Чим старший за віком документ, тим складніше, як правило, його прочитати. А читання писемних джерел з історії України XI–XVIII ст. вимагає спеціальної мовної та палеографічної підготовки, оскільки передбачає знання давньоукраїнської і церковнослов'янської мов, уставного, напівуставного та скорописного письма, врахування таких особливостей тексту, як відсутність поділу на речення і слова, наявність скорочень, виносних букв тощо.

Прочитавши текст, можна перейти до *встановлення часу і місця його створення, а також авторства, з'ясування обставин і мотивів появи джерела*. Більш-менш точні дати в історії України (рік, місяць, число) з'явилися лише з 60-х років XI ст. Але правило обов'язкового датування документів утвердилося в практиці значно пізніше. Сьогодні у документознавстві діють чіткі правила датування: діловодні документи – за часом їх підписання, колективні – за часом їх прийняття, документи, що вступають в силу після затвердження (закони, укази, постанови, правила, положення, інструкції тощо) – з часу їх опублікування, телеграми – за часом відправлення і т. ін.

Нерідко історика доводиться особисто встановлювати або уточнювати дату появи джерела. Для цього використовуються різні прийоми: аналіз зовнішніх ознак джерела, його змісту, зіставлення з документами, які мають

точну дату, вивчення подій та кола осіб, які згадуються у джерелі, пошук згадок про даний документ в інших джерелах.

Велику роль у встановленні дат документів відіграють методики спеціальних історичних дисциплін. Оскільки всі дати історик повинен наводити сучасним стилем, в разі необхідності він може звернутися до історичної хронології, яка розробила методику переведення всіх дат на сучасний стиль. Адже в різні часи побутували неоднакові системи датування. Цінні дані для уточнення часу виникнення деяких джерел дає палеографія. Знаючи час появи паперу, водяних знаків, різних засобів письма, алфавітів, специфіку оформлення видань за різних часів, можна уточнити дату появи джерела.

Іноді точно встановити дату виникнення джерела неможливо. В таких випадках слід уточнити верхню та нижню хронологічні межі створення джерела, тобто визначити не раніше і не пізніше якого часу воно могло виникнути. І. Крип'якевич радив використовувати для цього навіть найменший натяк автора на приблизний час створення документа.

У ході критичного аналізу джерела важливо провести його *атрибуцію*, тобто встановити авторство, оскільки кожне джерело містить інформацію не лише про певний історичний об'єкт, а й про суб'єкт, тобто його автора. Автором джерела може бути як окрема людина, так і група осіб. У найновішій історії спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги джерел, створених колективом авторів.

До XVII ст. автори свої твори майже ніколи не підписували. Багато документів пізнішого часу, що увійшли до наукового обігу, також не персоніфіковані. Це утруднює роботу з ними.

Встановлення автора джерела, уточнення його біографічних даних (вік, освіта, професія, посада, коло інтересів, рівень поінформованості тощо) має принципове значення для аналізу джерел. Ці дані дають змогу повніше оцінити інформаційні можливості джерела. Щоправда, слід уникати крайнощів в оцінці зв'язку автора і джерела. Насправді зв'язок автора і джерела значно

складніший. Ще О. Лаппо-Данилевський розробив систему передумов знання істини свідком або автором джерела:

- безпосередність сприйняття факту;
- ступінь участі в здійсненні факту;
- інтерес до фактів (теоретичний або практичний);
- місце свідка щодо факту;
- повнота почуттів, пережитих свідком від сприйняття факту;
- уважність свідка, його самовладання;
- рівень освіченості і наявність технічної підготовки до сприйняття факту;
- час свідчення про факт;
- настрої свідка на момент згадки про факт;
- чи пам'ятає свідок пережите досить точно;
- чи розуміє він, що саме він знає і чого саме не знає, що він запам'ятав і що не запам'ятав;
- чи хоче свідок сказати правду;
- чи прагне свідок до пізнавальних або ж корисливих цілей під час розповіді про пережитий факт. Вказані умови з певним застереженням можуть ураховуватися й у наш час.

При встановленні авторства використовуються різноманітні методичні прийоми, що ґрунтуються на текстологічному аналізі джерела, оскільки кожен автор має свій почерк, неповторний індивідуальний стиль викладу думок, своєрідні особливості мови. Виявлення елементів стилістичної своєрідності, зокрема специфіки застосування певних граматичних форм, прийомів опису історичних подій сприяє встановленню авторства джерела.

Останнім часом можливості текстологічного аналізу джерел значно збільшилися завдяки застосуванню для їхньої атрибутики кількісних методів і технічних засобів. За допомогою електронно-обчислювальних машин можна проаналізувати конструкції речень (наприклад, їх довжину, частоту, повторення у джерелах певних комбінацій літер, слів, словосполучень). Використовуючи

таку методику, вчені Московського університету під керівництвом проф. Л. Мілова встановили авторство багатьох історичних джерел.

Важливим етапом джерелознавчої критики є *тлумачення (інтерпретація) тексту*. Надаючи великого значення цьому етапу, історики пропонували навіть вважати його особливою галуззю наукових знань – герменевтикою (від грец. слова «hermeneutike» – тлумачити, пояснювати). В термін «тлумачення тексту» історики в різні часи вкладали різний зміст:

- мистецтво розпізнавати прихований зміст тексту (В. Ланглуа, Ш. Сеньобос, Л. Пушкар'єв);
- психологічне розуміння тексту (О. Лаппо-Данилевський);
- мовне і речове тлумачення (І. Крип'якевич);
- пошук класового, партійного змісту (Л. Черепній).

Найбільш відповідне до сучасних вимог розуміння цього терміна запропонував О. Пронштейн. Тлумачення тексту він розглядає, як розкриття змісту джерела в «усій повноті словниково-мовного і логічного змісту». Такий комплексний підхід передбачає як повне тлумачення тексту, так і з'ясування прямого або переносного змісту пам'ятки чи окремих її положень, розкриття змісту правових норм, клаузул тощо.

Мовне тлумачення включає *граматичне і термінологічне вивчення тексту*. Історику важливо знати мовну систему, лексику часу, який ним досліджується. Іноді неправильне тлумачення навіть окремих слів призводить до помилкових висновків.

Складним елементом інтерпретації джерела є встановлення того, який саме зміст вкладав автор у свій текст чи зображення. Зрозуміти задум творця джерела, встановити, що саме він хотів висловити у відповідному джерелі, – *це квінтесенція інтерпретації*. Мистецтво історика полягає в тому, щоб зуміти подолати культурно-історичну дистанцію між ним і джерелом, почути, за висловом відомого джерелознавця О. Медушевської, суверенний голос джерела. «В ході наукового аналізу джерела, – зазначає дослідниця, – голоси

обох суб'єктів – і автора, і дослідника – повинні бути чітко розрізнені». Такий підхід гарантуватиме від багатьох помилок у тлумаченні джерел.

Вирішальним етапом аналітичної критики джерела є *внутрішня критика, або аналіз його змісту*. Серед методів, що застосовуються дослідником на цьому етапі, переважають логічні судження і докази (логічна критика), а також аналіз наведених у тексті даних, порівняння їх між собою, зіставлення їх з уже відомими науці (фактична критика). До оцінки змісту застосовують різні критерії і, відповідно, вживають різні поняття для встановлення інформаційних можливостей джерела (наукова цінність, історична компетентність джерела, ступінь придатності інформації тощо). Проте, для оцінки змісту джерела доцільно звернутися також до такого досить вдалого терміна, запровадженого ще на початку минулого століття О. Лаппо-Данилевським, як «надійність свідчень». Компонентами надійності джерела є його автентичність, вірогідність, повнота, новизна, репрезентативність.

Одним із найважливіших компонентів надійності виступає *автентичність (справжність) джерела*, інакше кажучи, – чи можна дане джерело визнати дійсним свідченням певних історичних явищ та подій. Визначення справжності джерела залежить від багатьох чинників, насамперед від того, наскільки хронологічно і просторово джерело збігається з полями, які в ньому описуються. Як правило, найбільш автентичними є джерела, які акумулюють інформацію, отриману від безпосередніх учасників або очевидців подій на час їх здійснення. Але деякі періоди історії такими джерелами майже не представлені.

Універсальних прийомів встановлення справжності джерела не існує. На етапі аналізу змісту використовуються, головним чином, логічні судження і докази, зіставлення наведених даних з уже відомими науці, аналіз їх узгодженості.

Ретельної роботи вимагає перевірка *вірогідності наведених у джерелі фактів*. Під вірогідністю розуміють ступінь відповідності свідчень джерела тим реальним подіям, які в них описані. Події у джерелах нерідко фіксуються

неадекватно, вибірково або тенденційно. Вірогідність відображення подій багато в чому зумовлюється і видовою належністю джерела.

Досить часто відхід від вірогідності спостерігається у спогадах, написаних сучасниками подій через багато років після того, як вони відбулися. Тому для історика важливо встановити збіг, узгодженість різних джерел в оцінках одних і тих же подій, з'ясувати мотиви цих розбіжностей. Слід мати на увазі, що навіть у недостовірному документі можуть бути окремі вірогідні дані, відомості. Вилучення такої інформації досить складний процес, оскільки виявлення істориком у будь-якому джерелі недостовірної інформації підриває в його очах довіру до джерела в цілому.

Одним із елементів роботи з джерелом є *оцінка його повноти*, під якою розуміють здатність відбивати суттєві сторони тих чи інших історичних подій, явищ. Встановлення рівня повноти досягається насамперед шляхом зіставлення, порівняння змісту джерела, що вивчається, з іншими вже відомими науці.

Таким же чином оцінюється *інформаційна новизна джерела* – наявність у ньому інформації, відсутньої в уже відомих, включених до наукового обігу джерелах. Проте висновки про новизну джерела варто робити дуже обережно, адже для цього необхідно володіти інформацією про зміст усіх відомих науці джерел з даної теми або проблеми.

Всебічний аналіз змісту джерела дасть можливість дослідникові зробити висновок про його *репрезентативність*, тобто властивість навіть за частковими відомостями правильно відображати історичний об'єкт в цілому.

3. Аналітична критика кожного окремого джерела є лише етапом його джерелознавчого дослідження, вона органічно переростає в *синтетичну критику*, мета якої полягає у формуванні сукупності науково перевіреної інформації. Адже факти перетворюються у знання лише тоді, коли між ними встановлюються зв'язки, коли вони вибудовуються в певну причинно-наслідкову систему. Випадково підібрані й використані факти навіть з перевірених джерел породжують ілюстративність, описовість, ведуть до спроб

механічного підтвердження заздалегідь заготовлених схем й упереджених висновків дослідника.

Мета дослідника в роботі з джерелами – отримання сукупності фактів, а для цього потрібне використання не поодиноких джерел, а оптимальної їх кількості – сукупності, комплексу. Це передбачає встановлення істориком об'єктивних зв'язків між окремими джерелами, що входять до комплексу, систематизацію джерельної інформації, в ході якої кожне джерело зіставляється з іншими й дістає відповідну рейтингову оцінку. Такий підхід дає змогу уникнути переоцінки значення деяких джерел, об'єктивно визначити місце і роль кожного з них. Іншими словами, не можна обмежуватися в роботі з джерелами лише аналітичною критикою, яка має об'єктом окремі з них, а метою – добування окремих фактів. Треба рухатися далі – до синтетичної критики, що має своїм об'єктом комплекс джерел, а метою – отримання сукупності фактів. Синтетична критика дає можливість оцінити весь комплекс джерел з певної теми в їх взаємозв'язку, взаємообумовленості, відтворити цілісність не лише окремого джерела, а й комплексу джерел, як своєрідного феномена культури відповідного часу.

Комплекс джерел має відповідати певним вимогам. Синтезованим виразом цих вимог є поняття «надійність джерел». На думку А. Тартаковського, це «синтетичне, інтегруюче поняття, яке характеризує собою всю сукупність інформаційних потенцій джерел, що залучаються з теми даного дослідження».

Надійність комплексу джерел означає, по-перше, що він включає достовірні, перевірені в процесі критичного аналізу джерела; по-друге, містить джерела в обсязі, оптимальному для отримання сукупності всіх наукових фактів без будь-якого винятку; по-третє, охоплює джерела, які дають можливість встановити структурні, генетичні й трансформаційні зв'язки фактів, що мають відношення до предмета, який вивчається.

Репрезентативність комплексу джерел залежить від характеру історичних подій, які вони відображають. Якщо для одномоментних актів історії репрезентативними можуть бути навіть поодинокі джерела, то для

характеристики великих подій і процесів необхідно використовувати різноманітні джерела. Коли йдеться про тривалі історичні процеси, обов'язково слід залучати ще й масові джерела з обробкою їх сучасними методами. Таким чином, вибір оптимального обсягу джерел, необхідних для об'єктивного висвітлення подій, залежить насамперед від характеру і масштабів цих подій.

4. Характерною рисою розвитку історичної науки останнього десятиріччя є широке залучення у дослідженнях масових джерел з соціально-економічної, політичної історії та духовного життя суспільства, що вимагає більшої уваги до розробки методичних основ їх використання.

Масовими називаються комплекси джерел з певної проблеми або періоду історії, які мають суттєві однакові властивості й ознаки (ординарність походження, однорідність змісту, однотипність форми), але відрізняються одне від одного за кількісними показниками.

Ординарність, тобто однаковість обставин виникнення джерел, зумовлюється тим, що комплекси масових документів з'являються унаслідок заздалегідь спланованих масових акцій: проведення переписів, обстежень, соціологічних досліджень, анкетування й опитування учасників різного роду масових заходів.

Друга характерна риса масових джерел – *однорідність, повторюваність змісту*. Якщо, наприклад, проводилося обстеження селянських господарств, то всі матеріали змістовно будуть присвячені саме цій проблемі.

Третя риса масових джерел – *однотипність їхньої форми*. Переписи, обстеження, анкетування тощо проводяться за формулярами (переписними листами, анкетами тощо), що мають чітко визначену структуру. Іноді за стандартним формуляром проводяться через певний час багаторазові обстеження. Однотипність формулярів значно спрощує наступну обробку отриманої інформації, її аналіз, порівняння даних, отриманих в різний час.

Методика роботи з масовими джерелами має свою специфіку. Вчені-джерелознавці вважають, що створити єдину методику вивчення всіх видів цих джерел неможливо, оскільки кожен із них має свої особливості кодування

інформації, межі інформативності. До того ж кожен історик, працюючи з масовими джерелами, ставить перед собою конкретні цілі, що впливають з його задумів. Проте деякі аспекти методики роботи з масовими джерелами мають загальнозначущий характер. У роботі з ними зокрема слід поетапно вирішити кілька завдань:

- приступаючи до роботи, варто окреслити коло кожного комплексу масових джерел з теми дослідження, з метою з'ясування ступеня їхньої репрезентативності, вірогідності, можливості порівняння даних;
- вивчити походження, призначення та історію формуляру, на основі якого виникли ті чи інші масові джерела. Наприклад, переписи населення в Радянському Союзі проводилися за переписним листом, який поступово удосконалювався відповідно до вимог математичної обробки та зростання вимог до інформації, зберігаючи при цьому свою основну структуру. Ще виразнішу «електронну» спрямованість мав Всеукраїнський перепис населення України у 2001 р.;
- визначити специфічні методи обробки інформації залежно від мети дослідження, обсягу масових джерел, специфіки кодування в них інформації. Ця робота виконується, як правило, істориком разом із фахівцями з математики, тому більшість сучасних джерелознавчих праць, присвячених масовим джерелам, написана істориками у співавторстві з математиками.

Специфіка роботи з масовими джерелами викликала необхідність розробки спеціальної методики їх аналізу, що спонукало істориків звернутися до кількісних (*математичних*) методів. На відміну від описових, ці методи дають можливість визначити кількісні параметри певних властивостей або рис історичних явищ. Більше того, звернення до математичних методів дало змогу перенести центр ваги з вивчення окремих історичних подій та процесів на дослідження історико-типологічних структур (етнічно-національна, соціальна структура суспільства, майнові, аграрні відносини в різні часи тощо), а також на розкриття (через статистичні тенденції) закономірностей масових суспільних явищ.

За сучасних умов, наприклад, для типології різного роду історичних об'єктів використовуються методи багатовимірного *статистичного аналізу*, для типологічного аналізу джерел – кластерний аналіз (поділ джерел на певні класи – групи, кластери, таксони, кількість і межі яких встановлюються дослідником у ході аналізу джерел).

Обмеженість або відсутність джерел з деяких проблем змушує істориків вдаватися до застосування *методів моделювання* процесів, які найчастіше використовуються у природничих науках (наприклад, розробка математичних моделей явищ). Досягнення науки за останні десятиріччя, зокрема бурхливий розвиток обчислювальної техніки, електронно-інформаційних технологій, сприяли створенню досить ефективних засобів обробки джерел із використанням електронно-обчислювальних машин.

Висновки. Таким чином, розглянутий комплекс проблем методики джерелознавства свідчить, що вона охоплює широке коло питань: від методики пошуку й відбору джерел до їх комплексного використання. Проте стрижнем методики є методи наукової критики джерел з метою встановлення їх достовірності, інформаційної надійності. Джерелознавча критика включає два тісно пов'язані між собою етапи: аналітичну і синтетичну критику. Перша передбачає доведення автентичності джерела, прочитання його тексту, встановлення часу, місця створення, авторів джерела, обставин та мотивів його виникнення, тлумачення його тексту й, нарешті, визначення вірогідності та наукової значущості конкретного джерела. Синтетична критика має на меті на основі критичного аналізу сукупності джерел з певної проблеми сформулювати такий їх комплекс, який дав би змогу історикові отримати сукупність науково перевірених фактів з досліджуваної проблеми. Отже, синтез джерел, тобто критичне використання усього їх комплексу, вмале зіставлення аналітичних даних – запорука створення високоякісних наукових праць.

Лекція 5.

Тема: Архівна система та система архівних установ.

Мета: ознайомити студентів з поняттям архівної системи, її основними видами та системою архівних установ.

План

1. Поняття й суть архівної системи.
2. Типологія та структура сучасних архівних систем.
3. Загальні принципи організації архівних систем.
4. Формування архівної системи незалежної України

Вступ. Базовими для архівознавства є поняття «архівна система», «система архівних установ», «мережа архівних установ». Усі вони мають відношення до організації архівної справи на рівні держави або її окремих регіонів і так чи інакше відображають у собі особливості й традиції національної архівної справи.

Зміст лекції

1. Архівна система – це сукупність головних принципів організації й технологій здійснення архівної справи, яка забезпечує цілісне й координоване функціонування всіх архівних установ.

Єдина чітко налагоджена архівна система необхідна для того, щоб різні складові архівної справи були скоординовані, інтегровані в єдине ціле, щоб усі архівні установи могли працювати не тільки на себе, але й на суспільство, ефективно взаємодіяти між собою. Мета архівної системи практично тотожна меті архівної справи – забезпечити виявлення, збереження, доступність та ефективне використання архівних документів суспільством.

Оскільки це дуже важливе завдання, архівна система формується зазвичай не хаотично – роботою окремих архівів, як це було в давнину, а свідомо й цілеспрямовано – державою, органами влади та фахівцями-архівознавцями. Її основи створюються та фіксуються законодавством кожної країни й сама вона формується переважно в правовому полі. Проте в цілому архівна система все ж таки не юридичне поняття. Вона має чіткий конкретно-

історичний зміст і є похідною від таких факторів, як соціально-політичний устрій держави, політичний режим, ступень бюрократизації суспільства, ступень відкритості суспільства (демократичність і рівень розвитку інститутів громадянського суспільства), рівень розвитку ринкових відносин, рівень технологічної оснащеності суспільства, традиції діловодства й інтенсивність документообігу, національно-культурні традиції та особливості держави, рівень письменності населення.

Усі ці чинники так чи інакше впливають на архівну систему й відбиваються в ній. Архівна справа в межах країни взаємодіє із суспільством і державою саме через системні інститути, й тому зрозуміти її суть, визначити її характер та ефективність найкращим чином можна, лише застосувавши до її аналізу комплексний системний підхід.

2. У сучасному світі існують два типи архівних систем – централізовані й децентралізовані.

Централізовані архівні системи – це такі системи, де управління архівною справою здійснюється єдиним державним органом на загальних підставах, зафіксованих у законодавстві.

Децентралізовані архівні системи – це системи, що не мають єдиного органу управління й внутрішньої ієрархії та складаються з окремих підсистем, які можуть мати свої власні підстави й принципи роботи.

У чистому вигляді не існує ані централізованих, ані децентралізованих систем. Централізувати управління повністю неможливо – завжди є зачатки автономних підсистем, наприклад, муніципальні, комерційні, приватні архіви, які не підвладні будь-яким центральним інституціям. Також і повної децентралізації бути не може, оскільки автономні підсистеми мають деякі загальні підстави й принципи роботи та тісно пов'язані між собою. Крім того, вони обслуговуються загальними науковими кадрами архівістів, які спираються на єдиний корпус знань і багаторічні традиції. Таким чином, насправді існують лише змішані системи, які поєднують централізацію з децентралізацією. Тому поділ систем за такою типологією є умовним. Фактично принцип централізації

визначається існуванням у країні ієрархічної структури державних архівів. Якщо її немає, архівну систему вважають децентралізованою.

Основні компоненти архівної системи сучасної розвинутої країни:

- архівний фонд;
- система архівних установ;
- система підготовки кадрів і науково-методичного забезпечення архівної справи;
- сукупність національних традицій і норм діловодства та архівної справи.

Архівний фонд країни – це сукупність усіх архівних документів, які зберігаються на її території, а також документів, які визнані такими, що належать країні, але зберігаються за кордоном. Архівний фонд країни називають державним або національним залежно від поглядів на це питання, пануючих у державі.

Під системою архівних установ розуміється сукупність установ, що займаються архівною справою, які об'єднані загальною ієрархією і супідрядністю. Поняття «система архівних установ» не можна ототожнювати з поняттям «архівна система», бо перша система є лише сукупністю архівів і пов'язаних з ними організацій. Архівна ж система поєднує в собі також сукупність документів, принципи й традиції архівної справи тощо, тобто вона є значно складнішим утворенням.

Існує також поняття «мережа архівних установ» – це сукупність архівних установ на одній території, не обов'язково супідрядних одна одній. Найбільш децентралізовані архівні системи можуть не мати справжньої єдиної системи архівних установ, а мати тільки одну або декілька мереж. Тоді ці мережі разом утворюють так звану умовну систему архівних установ. Її можна так назвати тому, що деякі елементи єдності між ними все ж таки існують. У будь-якому випадку саме архівні установи є ядром архівної системи кожної країни, і ефективність архівної справи залежить від того, наскільки ефективно вони взаємодіють.

Система підготовки кадрів і науково-методичного забезпечення архівної справи у розвинутому вигляді існує лише в державах з давніми традиціями архівної справи. Проте її елементи є в будь-якій країні, де є архіви. Існування цієї системи не залежить від фактору централізації архівної системи. Деякі країни з децентралізованою архівною системою, наприклад Німеччина, мають розвинуту якісну систему підготовки кадрів. Значно важливішим за державну опіку для існування архівної науки та освіти є четвертий компонент архівної системи – сукупність традицій і норм діловодства й архівної справи. Саме цей компонент багато в чому визначає рівень архівної справи в країні й дозволяє архівній галузі розвиватися навіть без участі держави.

3. Кожна країна світу має свою власну архівну систему, яка є, по суті, унікальною. Це пояснюється унікальністю державного устрою, політичного режиму, культурних традицій кожної країни. Як нема двох однакових країн, так не може бути й двох цілком тотожних архівних систем. Проте більшість країн світу розбудовували власні архівні системи не з нуля, а орієнтуючись на досвід держав, що досягли певних успіхів у цій справі. Базовими, зразковими для всього світу завжди були архівні системи країн Заходу, які існують багато років, є досить розвинутими й ефективними. Підвалини архівних систем західних країн було закладено ще в кінці XVIII – першій половині XIX століття, коли вперше визначився професійний підхід до архівної справи. Однак системи всіх країн зазнавали істотних змін у наступні роки й остаточно оформилися тільки після другої світової війни.

Усі архівні системи західних країн так чи інакше спираються на національні архівні фонди. Статус і структура таких фондів зазвичай задекларовані в національному законодавстві й регулюються численними правовими актами.

Система архівних установ у більшості держав має таку структуру:

- державні архіви й архівні установи;
- автономні регіональні та муніципальні архіви;
- корпоративні архіви;

- приватні архіви;
- архівні фонди бібліотек і музеїв.

Державні архіви можна поділити на центральні, місцеві, відомчі й проміжні. Центральні державні архіви майже скрізь мають статус національних. Їхнє завдання – зберігати національне архівне надбання; забезпечувати доступність і розширювати використання документів, вести роботу з поточними урядовими документами, в централізованих архівних системах – також координувати архіви на місцях і проводити експертну оцінку найбільш важливих документів.

Місцеві державні архіви займаються місцевою регіональною документацією, в основному поточною, але в деяких країнах можуть зберігати важливі історичні документи. Їх організують у державах з централізованою архівною системою й вони підпорядковані центральним державним архівам або архівним установам.

Відомчі архіви – це архіви міністерств, відомств і державних установ. Їхнє головне завдання – зберігати документи потокового діловодства своїх відомств. У багатьох країнах є також відомчі історичні архіви, які не здають документацію в центральний архів, а зберігають її у себе. За діяльністю відомчих архівів стежать державні центральні архіви або спеціальні комісії – вони надають їм методичну допомогу, іноді забезпечують кадрами. Проте фінансування відомчі архіви отримують від своїх відомств, що надає їм певної автономії. Мета відомчих архівів – забезпечувати ретроспективною інформацією свої відомства, а не державу взагалі та її громадян. Тому в більшості країн існує проблема вільного доступу до відомчих архівів. У першу чергу це стосується архівів силових міністерств і спецслужб.

Проміжні архіви – це архіви тимчасового зберігання документів, їх туди передають різні організації та відомства для експертизи й можливої подальшої передачі до державних архівів. Існування цих архівів обумовлено неможливістю переробляти й зберігати надвелику кількість документації у зазвичай переповнених центральних архівах. Часто здають документи в

проміжні архіви також недержавні установи, документація яких цікавить державу як історична. Проміжні архіви можуть бути й недержавної форми власності, функціонувати на комерційній основі.

Автономні регіональні архіви – це переважно архіви автономних суб'єктів федерації у країнах з децентралізованою архівною системою – штатів США, провінцій Канади, земель Німеччини і т.ін. Вони підпорядковані лише своїм регіональним урядам і збирають документацію свого регіону. Іноді вони можуть утворювати невеликі архівні системи в рамках федеральної одиниці. Такі архіви зазвичай збирають не лише діловодну, але й історичну документацію регіону. Аналогічними їм за статусом і характером документації є муніципальні міські архіви, що підпорядковані міському самоврядуванню й зберігають документацію лише свого міста. У деяких європейських містах такі архіви існують безперервно із часів середньовіччя, утворюючи дуже значний міський фонд.

Корпоративні архіви – це архіви різноманітних недержавних структур, як комерційного, так і суспільного характеру – корпорацій, фірм, організацій, вузів, наукових установ, суспільних об'єднань, партій, церков, сект, клубів тощо. Вони мають самоврядування й не підлягають контролю уряду або місцевих установ. Їхнє головне завдання – зберігати документи свого власного об'єднання для внутрішніх потреб. Проте деякі корпоративні архіви мають спеціальну історичну частину, яка відкрита для відвідувачів. Передусім це архіви великих корпорацій, що зацікавлені в увазі суспільства.

Приватні архіви в західних країнах – це архіви, створені приватними особами переважно за власні кошти. Це поняття є ширшим за поняття домашнього або сімейного архіву. Іноді приватні архіви містять не лише документи власника або його родини, але й інші документи, наприклад, пов'язані зі службовою діяльністю господаря або зібрані ним у вигляді колекції. У цьому сенсі такі архіви близькі до приватних бібліотек. Багато приватних архівів у західних країнах відкриті для відвідування, їхні матеріали широко використовуються вченими.

Архіви бібліотек і музеїв у більшості західних країн є дуже значною ланкою архівної системи, бо зберігають цінні фонди історичних документів, особливо рукописних. Ці фонди відкриті для дослідників і дуже ретельно оберігаються державою.

4. Формування архівної системи України також почалося відразу після розпаду СРСР. 27 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради ухвалила постанову про передачу архівів КПУ на держзберігання, яка поклала початок архівним реформам в Україні. На базі центрального партархіву в Києві було створено Центральний державний архів громадських об'єднань, а місцеві архіви КПУ влилися до складу місцевих державних архівів. Постановою від 9 вересня 1991 р. передано на державне зберігання деякі категорії документів КДБ України. З 1992 р. почався процес формування національного архівного фонду України, визначався його склад і межі. Одночасно будувалися підвалини архівної системи, яка б враховувала нові реалії незалежної держави. Першим значним результатом цих процесів стало прийняття 24 грудня 1993 р. Закону про Національний архівний фонд і архівні установи України, який вперше затвердив на законодавчому рівні склад і структуру НАФ. Його було визнано частиною національної та світової культурної спадщини і він отримав державні гарантії захисту й охорони. Цим законом було вирішено й численні правові питання щодо статусу архівів та архівних документів. Зокрема, проголошувалася та закріплювалася приватна власність на архівні документи, дозволялося створювати недержавні громадські та приватні архівні установи. Тим самим було подолано радянську державну монополію на архіви, яка суттєво стримувала розвиток архівної справи.

Після прийняття загального закону почалася розробка законодавства з окремих аспектів архівної справи. За декілька років було розроблено й впроваджено в життя понад тридцять постанов, які врегульовували в правовому полі питання, не визначені в радянському законодавстві – про статус відомчих і місцевих архівів, про приватні архіви, про експертну оцінку документів тощо. 1995 року перший пакет цих постанов було затверджено

Верховною Радою під загальною назвою «Питання діяльності архівних установ України». У тому ж році офіційно було оформлено нову систему відомчого зберігання документів – виникли так звані галузеві архіви, аналога яким не було на той час у країнах СНД. Першими статус галузевих отримали архіви міністерств оборони та внутрішніх справ, а також специфічні центри зберігання геолого-геодезичних і картографічних документів.

У період 1996–2001 рр. було розроблено ще цілу низку законодавчих актів і положень, які регулювали невирішені досі питання, зокрема типове положення про архів області (1996 р.), типове положення про архів державної районної адміністрації (1998 р.), положення про порядок передачі документів до державних архівів, про експертні комісії, про новий порядок обліку документів НАФ, нові типові переліки документів з термінами зберігання, інструкції про надання архівами платних послуг громадянам та організаціям тощо. Усі ці положення розроблялися провідними архівістами країни й враховували реалії сучасної архівної справи.

Окрім цього з 1996 р. почався перегляд загального закону про архівну справу від 1993 р. На початок нового століття стало зрозумілим, що цей закон вже не відповідає сучасним вимогам і його було корінним чином переглянуто. 13 грудня 2001 р. затверджено проект нової редакції Закону про національний архівний фонд та архівні установи й після двох років обговорення його було прийнято Верховною Радою. Цей закон остаточно визначив вигляд і структуру архівної системи сучасної України й вирішив усі питання щодо власності на документи й розмежування повноважень держави, недержавних структур і фізичних осіб в архівній галузі. Чітко були вказані шляхи поповнення НАФ України, методи його комплектування, а також принципи обліку, збереження й використання його документів. Дуже важливим було також законодавче закріплення норм доступу до архівних документів, бо з точки зору міжнародних інституцій таке визначення є одним з показників демократичності не лише архівної справи, але й держави взагалі.

Важливим доповненням до цього закону стали прийняті 2004 р. Правила роботи державних архівів України, що узагальнили досвід, набутий в організації роботи архівів з моменту видання останніх радянських правил 1984 р. Протягом 2002–2007 рр. було прийнято також низку постанов, положень та інструкцій з різноманітних питань архівної справи – від правового статусу центральних архівів до передачі на зберігання виборчої документації. У цілому можна зазначити, що архівну галузь в Україні забезпечено законодавчо краще ніж у будь-якій іншій країні СНД, причому жодного закону у цій сфері не було скопійовано з російських зразків. Саме врахування української специфіки сприяло тому, що більшість архівних законодавчих актів в Україні не залишилися лише на папері, а були цілком впроваджені в життя, змінивши облік архівної системи відповідно до сучасних умов.

За роки незалежності розвинуто й іншу важливу ланку архівної системи – систему підготовки кадрів і науково-методичного забезпечення архівної справи. 1994 року відкрито спеціальний науково-дослідний інститут архівної справи й документознавства, який став центром наукових досліджень і методичних розробок у галузі архівної справи. Розширилася система архівної освіти – зараз фахівців у цій галузі готують майже десять вищих навчальних закладів, серед яких Київський і Харківський національні університети, Східноукраїнський університет у Луганську, Київський університет культури та мистецтв. В Україні видаються кілька наукових архівознавчих часописів, які публікують численні дослідження й документи. Українські архівісти встановили тісний зв'язок з міжнародною науковою спільнотою. Вони беруть активну участь у діяльності МРА та інших європейських і світових архівних організацій.

Значно поповнився за роки незалежності й Національний архівний фонд. До нього було прийнято понад 20 млн одиниць зберігання, з яких 10 млн – з архівів КПУ, 3 млн – з фондів колишнього КДБ, решта – від діючих установ та організацій, а також громадян та іноземних країн. На кінець 90-х років остаточно склалася чітка система джерел комплектування державних архівів, були відібрані на зберігання важливі документи з історії розбудови української

державності. Загалом НАФ України зараз налічує близько 63 млн одиниць зберігання, що в півтора рази більше за колишній державний архівний фонд УРСР.

У цілому архівна система України розвивалася як централізована й зараз має саме такий вигляд. Керуючою силою в ній є держава, хоча її втручання в архівну справу менш суттєве, ніж у Росії. Це обумовлено відсутністю зацікавленості української держави в маніпулюванні інформацією документів радянських часів, а також значно менш жорсткими, ніж у Росії, системами влади й адміністративного управління. Звісно, українській архівній системі притаманна низка проблем – недостатнє фінансування архівів, брак приміщень для зберігання документів і брак сучасної техніки, недостатня охорона, відсутність необхідних кадрів і т.ін. Проте в цілому архівна система України менш проблемна, аніж системи більшості країн СНД, і розвиток її йде значно динамічніше, чому сприяють багаторічні традиції української архівної справи.

Висновки. Архівна система – це сукупність основоположних принципів організації архівної справи, способів психології її ведення, що забезпечує цілісність та скоординованість функціонування архівних установ. Архівна система має конкретно історичний зміст, є похідною від суспільно-державного ладу та політичного устрою. Осмислення суті архівної системи дає можливість засвоїти її особливості, зіставити сильні і слабкі сторони розвитку суспільства і сильно вплинути на тенденції розвитку архівної справи.

Лекція 6.

Тема: Формування Національного архівного фонду України.

Мета: ознайомити студентів з основними складовими НАФ України, нормативною базою, правом власності на документи та державною реєстрацією документів.

План

1. Загальні основи та нормативна база НАФ України.
2. Склад і структура НАФ України.

3. Право власності на документи НАФ.
4. Державна реєстрація документів НАФ.
5. Робота державного архіву з джерелами комплектування

Вступ. Для завершення вивчення архівної системи України розглянемо детальніше поняття й суть Національного архівного фонду. Згідно із законодавством України Національний архівний фонд (НАФ) це – «сукупність архівних документів, незалежно від їх виду, місця і часу створення та форми власності на них, що постійно зберігаються на території України або згідно з міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, підлягають поверненню в Україну, відображають історію духовного й матеріального життя її народу та інших народів, мають наукову, історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою та зареєстровані у передбаченому законом порядку».

Зміст лекції

1. НАФ – це не просто всі документи, які зберігаються на території України, а лише ті документи, які мають наукову й історико-культурну цінність, що відображають історію народу і т.д. У цьому відношенні поняття НАФ істотно розходиться з поняттям державного архівного фонду, що існувало в СРСР і зараз існує в Росії. Там – це просто сукупність усіх архівних документів, які зберігаються на території країни і мають важливість для держави й суспільства або певну цінність. Таке ж поняття існує в США і деяких європейських країнах. В Україні ж на перше місце висунуто не принцип зберігання на території країни, а принцип національної важливості документів. У цьому відношенні Україна наслідувала державам Прибалтики, які 1990 року прийняли закони про національні архівні фонди саме з такими формулюваннями. Таке поняття було введено в Прибалтиці й Україні не тільки для того, щоб узагальнити цінні документи, що зберігаються на території країни, але й заявити певні претензії на іноземний комплекс архівних документів національного значення, перш за все – на російський і польський. Усі архівні документи українського походження, що зберігаються за межами

країни, згідно із законом є частиною Національного архівного фонду і тому підлягають поверненню. Ця претензія на практиці в найближчі роки не може бути здійснена, бо значна частина українських архівних документів, що зберігаються за кордоном, визнана частиною державних і національних фондів інших країн через їхню цінність і значущість для історії тих держав. Це стосується в першу чергу саме російського й польського комплексу українських документів, бо Україна входила до складу цих держав. Проте таким визначенням меж свого національного архівного фонду Україна не вимагає негайного повернення цих документів, а лише визначає межі своєї архівної спадщини. Іноземні країни таким чином отримують змогу ознайомитися з обсягами і характером архівних претензій української держави і вже залежно від власних міркувань вирішувати долю цієї частини українського архівного фонду. Треба зазначити, що численні європейські країни, США й навіть Аргентина вже повернули до України значну частину документів, визначених як іноземна частина Національного архівного фонду. Польща та Росія також повернули деяку частину документів, хоча для них це, зрозуміло, значно серйозніше питання.

З іншого боку, до Національного архівного фонду належать далеко не всі документи, що зберігаються в архівах самої України. У законі вказано, що це лише ті документи, які мають наукову й історико-культурну цінність і відображають історію матеріального та духовного життя народу України та інших народів. Це формулювання на перший погляд виглядає дуже розпливчатым – не зрозуміло, життя яких саме народів – лише України чи взагалі світу? Проте таке широке формулювання відбиває реалії архівного зберігання документів в Україні. Адже в архівах України є не лише власно українські документи, а й документи польські, російські, литовські, австрійські, німецькі, угорські і т.ін. Далекі не всі вони можуть уважатися такими, що відображають життя саме українського народу, хоча, без сумніву, вони мають велику історичну цінність і являють собою частину українського архівного надбання. Іншими словами, таким широким формулюванням змісту НАФ

Україна визначає реальний склад свого архівного фонду й дещо обмежує претензії з боку іноземних держав. Все це, зрозуміло, не виключає можливості тісної співпраці в галузі обміну документами з іншими країнами. Окрім того, обмеження складу НАФ важливими з історичної та наукової точки зору документами дозволяє відділити національне архівне надбання від решти документів, що зберігаються в архівах України, але є важливими лише для окремих установ або громадян.

Держава за законом оголошує НАФ частиною національної та світової культурної спадщини, найважливішим джерелом інформаційних ресурсів суспільства і ставить під свій захист, гарантуючи його поповнення, збереження й збільшення. Уся система архівних установ України покликана зберігати в першу чергу документи НАФ. Державні архіви взагалі зберігають тільки документи НАФ, і лише ці документи за законом мають зберігатися постійно. Усі документи НАФ, незалежно від форми власності на них, місця зберігання, характеру носія, проходять державну експертизу, офіційну державну реєстрацію і підлягають обліку відповідно до єдиної загальнодержавної системи. Документи, які розміщені в іноземних державах і не передані у власність України, створюють особливу частину НАФ і заносяться до спеціального державного реєстру «Архівна україніка», який ведеться Держкомархівом України.

2. У складі НАФ України є документи всіх типів і видів, самого різноманітного походження та змісту. Головна ознака документа НАФ – це його цінність, яка може бути визначена змістом, походженням, часом створення, авторством, зовнішнім оформленням документа й багатьма іншими чинниками. У складі НАФ зазвичай виділяють три групи документів:

– документальні комплекси, створені на території самої України внаслідок діяльності органів влади, місцевого самоврядування, підприємств і організацій, груп та об'єднань громадян, церкви, приватних осіб і т.д., тобто це все цінне для нації, що створено в самій Україні;

– українські документи, створені за межами України внаслідок діяльності різних емігрантських організацій, а також окремих видатних представників української нації, що жили за кордоном. До цієї групи входять документи емігрантських урядів, суспільних рухів, культурно-просвітницьких і наукових товариств, організацій, об'єднань, численні особові фонди і т.д.;

– документи іноземного походження, що утворилися на теренах інших держав і, за різних обставин опинившись на території України, стали невід'ємною частиною історико-культурної спадщини її народу. Цінність таких документів може визначатися не лише їх належністю до історії України, але й значенням цих документів для світової культури та історії, або навіть їхньою матеріальною цінністю.

У цілому в кожній з названих груп виділяються документи трьох типів за ступенем цінності.

1. Звичайні, або просто цінні документи.

2. Особливо цінні – документи, що містять інформацію про найважливіші події, факти і явища у житті суспільства, не втрачають значення для економіки, культури, науки, духовного життя, міжнародних відносин, екології, державного управління, оборони і є неповторними з погляду їхнього юридичного значення й автографічності. До особливо цінних можуть бути віднесені як окремі документи або одиниці зберігання, так і групи одиниць зберігання і навіть окремі архівні фонди у повному обсязі. Ці документи позначаються спеціальним грифом «ОЦ» вже на стадії діловодства.

3. Унікальні – це документи, які становлять виняткову культурну цінність, мають виняткове значення для формування національної самосвідомості українського народу, а також визначають його внесок у світову культуру. Найважливішим критерієм унікальності документа є, зрештою, його раритетність і вартість на ринку. Унікальні документи перетворюються на справжні пам'ятки культури, і для них передбачено особливу форму обліку – через занесення до Державного реєстру національної культурної спадщини.

Визначення критеріїв унікальності документа й віднесення його до державного реєстру регламентується спеціальним положенням «Про віднесення архівних документів до категорії унікальних» і відповідними методичними рекомендаціями Держкомархіву. Такі документи мають зберігатися переважно в центральних та обласних державних архівах. Визначають унікальність документів експертні комісії вищого рівня.

У цілому цінність і унікальність документа визначається на підставі таких критеріїв:

- статус і значення фондоутворювача;
- походження документа;
- авторство документа;
- час створення документа;
- цінність інформації, що міститься в документі;
- юридична сила документа;
- оригінальність документа;
- наявність художніх і палеографічних особливостей.

Ці критерії застосовуються при визначенні унікальності комплексно, але інколи буває, що один з них стає в цій справі вирішальним.

Зі всіх унікальних і особливо цінних документів обов'язково знімають копії. Якщо документ є власністю приватної особи – державні архівні служби самі знімають з такого документа копію або допомагають в цьому. Передусім роблять страхові копії – вони обов'язкові за законом і зберігаються окремо від самих документів у державних архівах. Для користування особливо цінними й унікальними документами роблять також копії фонду користування, які можна одержати у читальному залі.

3. Закон України визнає будь-які форми власності на документи НАФ, що відповідають Конституції та законам України. Фактично їх три – державна, комунальна й приватна. Оскільки ж ці форми власності можуть проявлятися різноманітно, за аспектами власності склад НАФ можна поділити на чотири групи:

документальні комплекси, що належать державі;
документальні комплекси, що належать територіальним громадам;
документальні комплекси й документи, що є власністю суб'єктів господарювання недержавного походження, релігійних організацій та об'єднань громадян;
приватні архівні зібрання й окремі документи, що зберігаються фізичними особами.

У руслі сучасних світових тенденцій архівний закон визначає рівні права іноземних громадян з правами громадян України щодо доступу до документів НАФ. Надання державним архівним установам контрольних функцій щодо всіх документів НАФ, в чиїх би руках вони не були, забезпечується відповідним правовим механізмом. З цією метою архівний закон передбачає норму про обов'язкову реєстрацію архівних документів, які пройшли експертизу цінності. Якщо експертиза є архівною частиною процедури віднесення документа до складу НАФ, то державна реєстрація є юридичною частиною цієї процедури. З фактом реєстрації закон пов'язує виникнення, зміну або припинення певних прав і обов'язків. Як передбачає це положення про державну реєстрацію документів НАФ, власник документів зобов'язаний доводити до відома державну архівну установу, яка видала реєстраційне свідоцтво, про передачу права власності на документи або про будь-які зміни їхнього місцеперебування, умов зберігання або використання. Відчуження документів у будь-якій формі має бути документально засвідчено: при даруванні або пожертвуванні це можуть бути листи, відповідні свідоцтва; при купівлі – рахунок, угода про продаж; при успадкуванні – заповіт тощо.

Певні обмеження прав вільного володіння, розпорядження й користування документами НАФ стосуються лише таких випадків: якщо це може завдати шкоди збереженості документів; якщо виникає загроза незаконного вилучення документів зі складу НАФ; якщо можуть бути порушені законні інтереси держави, власника документів або інших осіб. У разі, коли власник порушує вимоги законодавства щодо зберігання документів НАФ,

вони можуть бути відчужені в нього через суд. З іншого боку, державні архівні установи та керуючі ними органи влади мають надавати власникам документів НАФ всіляку підтримку організаційно-методичного плану з питань зберігання та реставрації документів. У разі виставлення документів НАФ для продажу на ринку держава має пріоритетне право на їх придбання.

Вивозити оригінали документів НАФ за межі України забороняється. Винятком є тимчасове експонування документів на виставках або реставрація матеріалів за кордоном. Комплекс цих заходів дозволяє державі контролювати й оберігати склад НАФ, не порушуючи при цьому права власників документів.

4. Державна реєстрація документів Національного архівного фонду проводиться з метою надання документам відповідного правового статусу, фіксування права власності на них, а також для забезпечення державного контролю за їх зберіганням. Державній реєстрації підлягають документи, внесені до Національного архівного фонду, незалежно від місця їх зберігання і форми власності.

Державну реєстрацію документів Національного архівного фонду здійснюють Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України і уповноважені ним архівні установи. Порядок реєстрації і форма реєстраційного свідоцтва затверджуються Кабінетом Міністрів України. Державній реєстрації підлягають документи, внесені до НАФ, незалежно від місця їх зберігання і форми власності на них.

Державна реєстрація документів НАФ проводиться по кожній архівній установі чи приватному архівному зібранню окремо за даними державного обліку і здійснюється внесенням відповідного запису до книги державної реєстрації.

Під одним реєстраційним номером записуються всі документи НАФ, що на момент реєстрації зберігаються в одній архівній установі за правом власності держави, територіальної громади або належать одній юридичній чи фізичній особі за правом приватної власності.

Залежно від того, яка кількість документів зберігається в архівній установі чи належить одному власнику, зазначений документальний комплекс може складатися як з однієї справи (що може містити один документ або групу документів), так і з сукупності справ, віднесених до одного або кількох фондів.

У реєстраційному запису зазначаються: дата реєстрації, відомості про юридичну чи фізичну особу - власника або архівну установу, що здійснює повноваження власника (форма власності на документи; повна назва (найменування) та юридична (місце реєстрації громадянина) і фактична (місце фактичного проживання громадянина) адреса); кількісні показники документів та описів на них (в основних облікових одиницях для кожного класу документів за даними паспорту архівної установи чи приватного архівного зібрання); місце зберігання документів та відомості про реєстраційне свідоцтво.

У разі наступних надходжень або вибуття окремих документів, справ, груп справ чи окремих фондів з числа вже зареєстрованих за одним власником або архівною установою, що здійснює повноваження власника, реєстраційний запис не переукладається, а всі кількісні показники співвідносяться з поточними даними державного обліку.

У разі зміни місцезнаходження або умов зберігання документів у графі "Примітки" робиться відповідний запис.

Запис у книзі державної реєстрації анулюється у разі:

- передавання власником права власності на усі зареєстровані і належні йому документи іншій особі або позбавлення права власності на ці документи за рішенням суду;

- вилучення з НАФ і зняття з державного обліку усіх документів, зареєстрованих за однією архівною установою чи одним власником;

- здійснення реєстрації працівником архіву, який є власником документів, членом сім'ї власника або його близьким родичем.

Після проведення державної реєстрації власнику документів або його законному представнику видається свідоцтво про державну реєстрацію документів НАФ.

У реєстраційному свідоцтві кількість документів зазначається відповідно до даних реєстраційного запису. У випадках наступних змін загальної кількості зареєстрованих документів свідоцтво повторно не видається.

Реєстраційне свідоцтво анулюється у разі виявлення в ньому дописок, виправлень, помилок, його непоправного пошкодження або помилкового повторного оформлення, а також у разі анулювання запису у книзі державної реєстрації.

У випадку втрати, виявлення дописок, виправлень, помилок чи непоправного пошкодження реєстраційного свідоцтва архів за заявою власника або з власної ініціативи видає його дублікат. У разі передавання права власності новому власнику архів видає нове реєстраційне свідоцтво.

Порядок ведення книги державної реєстрації, обліку і зберігання бланків реєстраційного свідоцтва та звітності про їх використання встановлюється Держкомархівом України.

На документах, які пройшли державну реєстрацію, у тому числі приєднаних до зареєстрованих раніше, та їх описах в установленому Держкомархівом України порядку архів проставляє штамп "Україна. Національний архівний фонд" із зазначенням відповідних реєстраційних реквізитів. У разі вилучення з НАФ на документах та їх описах проставляється відповідний штамп або робиться відмітка про вибуття.

Діяльність архівних установ, що порушують вимоги щодо державної реєстрації документів, може бути зупинено у порядку, встановленому Держкомархівом України.

Спори між архівами, що здійснюють державну реєстрацію, та власниками документів вирішуються в судовому порядку.

5. Комплектування державного архіву – це систематичне, цілеспрямоване і планомірне поповнення його складу документами НАФ відповідно до його профілю. Безпосередня організація комплектування архіву починається з визначення джерел комплектування – юридичних і фізичних осіб, які є утворювачами або власниками д-тів НАФ, що підлягають подальшому передаванню на постійне держ.зберігання.

Організацію комплектування здійснюють безпосередньо державні архіви. На Держкомархів покладено функції контролю щодо цієї роботи.

Для цього укладаються списки установ, що функціонують в зоні його комплектування і у своїй діяльності утворюють або не утворюють документи, що підлягають віднесенню до НАФ. Такі списки поділяються на список установ-джерел формування НАФ і список установ, що не підлягають внесенню до джерел комплектування. На підставі списку установ-джерел формування НАФ укладається список джерел комплектування-складений відповідно до профілю архіву перелік установ, що функціонують в зоні його комплектування і зобов'язані передавати на державне зберігання до архіву у визначені строки на підставі вимог чинного законодавства чи угод між власником і архівом документи НАФ або такі, що підлягають внесенню до нього. На державне зберігання документи НАФ передають органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні і комунальні підприємства, установи і організації, віднесені до джерел комплектування архіву. Документи установ-джерел комплектування приймаються на зберігання до державних архівів у двох формах: повній та вибірковій. Повна форма приймання передбачає приймання всіх цінних документів від одного фондоутворювача. Вибіркова форма передбачає приймання всіх цінних документів від окремих фондоутворювачів певного виду-джерел комплектування групового вибіркового приймання; або частину цінних документів від конкретного фондоутворювача джерела-комплектуючого вибіркового приймання.

Комплектування архіву охоплює такі питання:

- визначення конкретних джерел комплектування та їхній розподіл між відповідними архівами;
- визначення складу документів, що підлягають передавню на зберігання;
- науково-технічне опрацювання документів з метою підготовки їх для дальшого зберігання;
- безпосередній прийом-передавання документів до архіву.

Архіви установ і організацій (близько 40 тис.) є найчисленнішими джерелами комплектування державних архівів. Від якості їхнього комплектування, правильності відбору документів та підготовки їх до передавання на постійне зберігання до архівів залежить повнота і якість джерельної бази.

Завданнями державного архіву є комплектування документами від усіх установ і організацій його профілю і у визначені терміни, укладання необхідного науково-довідкового апарату та створення умов для всебічного використання наявної в ньому джерельної бази.

Кожна установа має щорічно передавати документи до державного архіву. Для архівів зі значною кількістю джерел комплектування (від кількох сотень і до понад тисячу) дозволяється приймати раз на 2-3 роки, але не рідше одного разу на 5 років. Треба стежити, щоб усі галузі народного господарства, науки і культури були представлені в складі фондів архіву повноцінно.

Слід пам'ятати, що від правильності комплектування кожного державного архіву залежить якість формування НАФ України, ефективність його використання.

Висновки. Таким чином, поняття Національного архівного фонду в теоретичному плані є вельми широким. Тому в законі чітко вказано, що належність архівних документів до НАФ конкретно визначається відповідною експертизою та державною реєстрацією, тобто в найбільш вузькому конкретному розумінні НАФ України – це сукупність архівних документів, які пройшли державну реєстрацію як документи НАФ на підставі висновків експертів.

СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Загальна система оцінювання курсу

Структура розподілу балів у ході аудиторно-самостійної роботи студентів (вересень – грудень):

- 1) усні відповіді на семінарських заняттях з використанням візуалізованих презентацій своїх відповідей – 10 балів (три оцінки на дев'яти семінарських заняттях);
- 2) індивідуальна робота: – 10 балів;
- 3) контрольна робота (по темах семінарських занять) – 15 балів;
- 4) колоквиум (тестові завдання по лекційному матеріалі) – 15 балів;

Загальна кількість – 50 балів.

Підсумковий контроль – іспит (екзамен) (січень):

Отриманий в результаті здачі екзамену бал додається до виставлених балів за семінарські заняття та індивідуальні завдання, виконані в результаті самостійної роботи, і складає *підсумковий семестровий бал*.

Сумарна кількість – 100 балів.

Вид контролю	Поточний контроль	Контрольна робота	Колоквиум	Індивідуальне завдання	Екзаменаційна робота	Підсумкова оцінка за семестр
Максимальна кількість балів, яку може набрати студент	10	15	15	10	50	100

При обчисленні підсумкового семестрового балу враховується:

Поточні оцінки успішності (5 – «відмінно», 4 – «добре», 3 – «задовільно», 2 – «незадовільно») – виставляються під час проведення семінарських занять;

Підсумкова оцінка за семінарські заняття виставляється студенту в кінці семестру за результатами роботи на семінарських заняттях і є середнім арифметичним (заокругленим до сотих) всіх отриманих оцінок за семінарські заняття. Отримані «незадовільні» оцінки враховуються при додаванні оцінок і входять у загальну кількість отриманих оцінок.

Поточний контроль проводиться на всіх видах аудиторних занять. Основне завдання поточного контролю – перевірка рівня підготовки студентів до виконання конкретної роботи. Основна мета поточного контролю – забезпечення зворотного зв'язку між науково-педагогічним працівником та студентами у процесі навчання, забезпечення управління навчальною мотивацією студентів. Інформація, одержана при поточному контролі, використовується як науково-педагогічним працівником для коригування методів і засобів навчання, так і студентами для планування самостійної роботи. Особливим видом поточного контролю є колоквиум. Поточний контроль може проводитись у формі усного опитування або письмового експрес-контролю на практичних заняттях та лекціях, у формі виступів студентів при обговоренні питань на семінарських заняттях, у формі комп'ютерного тестування тощо. Результати поточного контролю враховуються при визначенні підсумкової оцінки з даної навчальної дисципліни.

Студенту, який має наукові публікації, виступи на наукових конференціях, бере активну участь в роботі студентського наукового гуртка, був учасником олімпіад, конкурсів з відповідної (чи суміжної) дисципліни *за поданням наукових керівників чи керівників наукових гуртків та рішенням кафедри* в підсумковий семестровий бал може додаватись **максимально 10 балів за участь в науковій роботі** (за умови, що підсумковий семестровий бал не перевищує 100 балів).

Принципи оцінювання роботи студентів на семінарських заняттях

Оцінювання знань студентів на семінарських заняттях проводиться за 5-ти бальною шкалою. На занятті пропонується якісне оцінювання знань студентів шляхом виставляння балів від «1» до «5». Позначення «0» виставляється студентові за відмову від відповіді на занятті через невідповідність, що впливатиме на його підсумкову рейтингову оцінку в кінці семестру. Кожен студент зобов'язаний взяти участь не менше як на одній третині семінарських занять, проведених у групі впродовж семестру.

Пропущене заняття або негативну оцінку студент зобов'язаний «відпрацювати» у формі, визначеній викладачем. При цьому може виставлятися оцінка, а попередня не впливатиме на середній бал студента.

Завдання контролю знань студентів під час проведення семінарських занять зводяться до того, щоб:

- виявити обсяг, глибину і якість сприйняття (засвоєння) матеріалу, що вивчається;
- визначити недоліки у знаннях і намітити шляхи їх усунення;
- виявити ступінь відповідальності студентів і ставлення їх до роботи;
- стимулювати інтерес студентів до предмета і їх активність у пізнанні.

Контроль знань студентів під час проведення семінарських занять може відбуватись в наступних **формах**:

- детальний усний аналіз поставлених питань;
- вибіркове усне опитування «з місця»;
- дискусійне обговорення питань;
- індивідуальне розв'язування практичних завдань, проблемних запитань чи завдань;
- фронтальне стандартизоване опитування за картками, тестами протягом 5-10 хв;
- письмова (до 30 хв.) самостійна робота по варіантах тощо.

Критерії поточної оцінки («відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно»)

Оцінка «п'ять» ставиться, якщо студент(ка) виявляє глибокі, повні, цілісні, міцні і творчо засвоєні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, необхідні для науково-дослідницької роботи; відповідь чітка і завершена, у письмовій роботі не повинно бути помилок. Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями джерелознавства і архівознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на запитання, вміє ставити під сумнів сталі принципи та ідеї. Знає джерелознавчу та архівознавчу термінологію і наукову періодизацію, володіє понятійним апаратом, відмінно орієнтується в історичній хронології, володіє просторовою компетенцією (інтелектуальні операції, що дають змогу бачити за умовно-площинними зображеннями історичні факти, події та явища); створює розумний баланс між соціальною, економічною, політичною і культурною складовою історії, вміє систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичні джерела. Повною мірою володіє історичним критичним мисленням, аналізом (вміти класифікувати джерельну інформацію на компоненти, розуміючи їх взаємозв'язки та організаційну структуру, використовувати джерелознавчу критику). Здатен(на) самостійно на основі сформованих ціннісних орієнтирів оцінювати суспільні явища, процеси і

тенденції в Україні, дотримуючись принципів наукової об'єктивності й неупередженості, пропонувати способи розв'язання суспільних проблем, що дозволить в умовах неповної (недостатньої) інформації інтегрувати знання з джерелознавства і архівознавства для розв'язання власних та суспільних проблем; будує переконливу аргументацію, рецензує відповіді ровесників. Вміє організовувати комплексний пошук, неупереджений аналіз та інтерпретацію історичних джерел (як українською, так й іноземними мовами); може використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності.

Може використати інноваційні технології. Має аналітичне та синтетичне мислення. Бере активну участь у групових формах роботи в межах етики професійних взаємин, зокрема дискусіях, прес-конференціях, формує аргументацію, базовану на здобутих знаннях, демократичних переконаннях і гуманістичних цінностях; застосовує оптимальну стратегію діяльності, бере на себе відповідальність; проводить рефлексію, самооцінку та коригування пізнавальної діяльності; вміє долати труднощі, вдосконалює з високим рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції тощо. Використовує під час навчання джерельний матеріал, здатен(на) його пропагувати через просвітницьку діяльність. Керується моральними та етичними нормами, з повагою і розумінням ставитися до інших світоглядних позицій, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні.

Оцінка «чотири» ставиться, якщо студент(ка) має глибокі і повні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, здатен (на) щодо їх застосування на практиці; відповідь чітка і практично завершена, у письмовій роботі є незначні помилки. Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на запитання. Знає джерелознавчу і архівознавчу термінологію і наукову періодизацію, володіє понятійним апаратом, добре орієнтується в історичній хронології, володіє просторовою компетенцією (інтелектуальні операції, що дають змогу бачити за умовно-площинними зображеннями історичні факти, події та явища); вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати джерельний історичний матеріал. Достатньо володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Здатен (на) самостійно на основі сформованих ціннісних орієнтирів оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні, дотримуючись принципів наукової об'єктивності й неупередженості, пропонувати певні способи розв'язання суспільних проблем, що дозволить в умовах неповної (недостатньої) інформації інтегрувати знання для розв'язання власних проблем; будує аргументацію на основі 2-3 доказів, може рецензувати відповіді ровесників. Вміє організовувати пошук, аналіз та інтерпретацію історичних джерел (як українською, так й іноземними мовами); може використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності. Може порівнювати й оцінювати діяльність історичних осіб із позиції загальнолюдських та національних цінностей; визначати роль

людського фактора у створенні джерел, однак не може розкрити внутрішні мотиви й зовнішні чинники діяльності історичних осіб.

Має певний рівень аналітичного та синтетичного мислення. Бере участь у групових формах роботи в межах етики професійних взаємин, зокрема дискусіях, прес-конференціях, формує аргументацію (в аргументації зустрічаються окремі неточності), базовану на здобутих знаннях, демократичних переконаннях і гуманістичних цінностях; застосовує оптимальну стратегію діяльності; проводить самооцінку пізнавальної діяльності, вдосконалює з достатнім рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції тощо. Використовує під час навчання джерельний матеріал, здатен(на) його пропагувати через просвітницьку діяльність. Керується моральними та етичними нормами, з повагою і розумінням ставитися до інших світоглядних позицій, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні.

Оцінка «три» ставиться, якщо у студента(ки) є суттєві помилки в знанні фактичного матеріалу (більше 50%), елементарні уміння і навички; не здатен(на) повною мірою використати знання, уміння і навички на практиці; відповідь не чітка і спрощена, у письмовій роботі є суттєві помилки. Ознайомлений(а) з досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства, архівознавства, науковими концепціями, та не вміє їх використовувати під час відповіді на запитання, а просто перераховує. Посередньо знає термінологію і володіє понятійним апаратом, задовільно орієнтується в історичній хронології, не достатньо володіє просторовою компетенцією; не вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати джерельний історичний матеріал. Посередньо володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Здатен(на) посередньо оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні, до кінця не здатен(на) інтегрувати знання для розв'язання власних та суспільних проблем. Не може переконливо аргументувати, рецензії відповідей ровесників поверхові. Вміє організовувати пошук історичних джерел, але не може їх критично проаналізувати. Не використовує сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності. Знає систему архівних установ, але не може визначити їхні функції; визначати роль людського фактора в історії, розкривати внутрішні мотиви й зовнішні чинники діяльності історичних осіб.

Не використовує інноваційні технології і не має синтетичного мислення. Бере пасивну участь у групових формах роботи в межах етики професійних взаємин, зокрема дискусіях, прес-конференціях; не застосовує оптимальну стратегію діяльності, не бере на себе відповідальність; не проводить рефлексію, самооцінку та коригування пізнавальної діяльності. Керується моральними та етичними нормами, з повагою і розумінням ставитися до інших світоглядних позицій, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні. Вдосконалює з посереднім рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.

Оцінка «два» ставиться, якщо у студента (ки) елементарні знання фактичного матеріалу (до 25%), відсутні уміння і навички, тому не здатен (на) їх використати на практиці; відповідь не змістовна і не доречна, у письмовій роботі є суттєві помилки (більше 75%). Не ознайомлений(а) з досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та не вміє їх використовувати під час відповіді на запитання. Практично не знає джерелознавчу і архівознавчу термінологію (до 25%), незадовільно орієнтується в історичній хронології (до 25%), не володіє просторовою компетенцією; не вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичний матеріал. Не володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Не здатен(на) оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні. Відсутня об'єктивна і неупереджена аргументація, самооцінка і оцінка інших. Не вміє організовувати пошук історичних джерел, не може їх критично проаналізувати. Не використовує сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності. Знає історичну персоналістику на рівні переліку історичних постатей.

Не використовує інноваційні технології і не має синтетичного мислення. У групових формах роботи тільки присутній(я) без особистої відповідальності, стратегії; не дотримується норм професійної етики, не виявляє усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей, не вдосконалює здобуті під час навчання компетенції.

Вимоги до індивідуальної роботи

Індивідуальне завдання з курсу «Джерелознавство і архівознавство» стосується джерелознавчих проблем історії України. Напередодні підготовки індивідуальної роботи студент (-ка) здійснює пошук джерел з наперед обраних тем з історії України.

Структура індивідуальної роботи складається із наступних обов'язкових елементів:

- Вступна частина;
- Аналіз використаної літератури по темі (на 2-3 абзаци);
- Характеристика обраної теми;
- Виклад джерельного матеріалу з відповідними покликаннями;
- Навести історичний ілюстративний матеріал;
- Висновки;
- Список використаної літератури.

Обсяг індивідуальної роботи – 12–15 сторінок.

Критерії оцінювання індивідуального завдання

Критерії	Бали
Глибоке розкриття проблеми, аналіз джерел з відображенням авторської позиції. При захисті	17-20 балів

<p>використовує значний обсяг джерел і літератури, висновки самостійні, тези здійснені на високому рівні. Демонструє на високому рівні здатність використати знання, уміння і навички, необхідні для наукової роботи. Може критично ставитися до результатів своєї праці, бачить шляхи подолання труднощів, виявляє усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей.</p>	
<p>Обгрунтоване розкриття проблеми. Вміє організовувати пошук, аналіз та інтерпретацію історичної інформації; може використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності. Демонструє на достатньому рівні здатність використати знання, уміння і навички, необхідні для наукової роботи. Може критично ставитися до результатів своєї праці, виявляє усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей.</p>	13-16 балів
<p>Тема розкрита неповно. Демонструє на середньому рівні здатність використати знання, уміння і навички, необхідні для науково-дослідницької роботи. Може критично ставитися до результатів своєї праці, виявляє певне усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей.</p>	9-12 балів
<p>Робота суто компілятивного рівня. Студент може репродуктивно відтворити змісту історичних джерел, однак у його відповіді є помилки. Вміє організовувати пошук історичної інформації, але не може її критично проаналізувати. Не достатньо використовує сучасні інформаційно-технологічні ресурси під час підготовки завдання. Визначає роль людського фактора в історії, однак без необхідної аргументації.</p>	5-8 балів
<p>Проаналізовано лише окремих аспект. Захист завдання спрощений, із значними помилками. Не здійснено пошук джерельної інформації. Відсутня будь-яка аргументація. Відсутні самостійні висновки і синтетичні зв'язки. Не здатен використати наявний матеріал для</p>	1-4 бали

роботи в школі. ІКТ використано недоречно. Не виявляє усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей.	
Завдання не зараховано	0 балів

Вимоги до контрольної роботи

Контрольна робота проводиться у письмовому вигляді, має декілька варіантів формалізованих завдань рівнозначної складності, на виконання яких відводиться 45 хвилин. Кожен варіант містить 7 завдань (1 – 2 –теоретичні, 3 – знання термінів, 4–7 – тестові завдання).

Розв'язуючи завдання контрольної роботи, студент повинен продемонструвати не репродуктивну, а творчу розумову, креативну діяльність.

Критерії оцінки виконання контрольної роботи

Оцінка за виконання контрольної роботи виставляється у 15 балах: 1- 5 балів, 2 – 3 бали, 3 – 3 бали, 4-7 – по 1 балу.

Бали	Критерії оцінювання навчальних досягнень за теоретичне (перше) завдання
1-2	У студента (ки) елементарні знання фактичного матеріалу (до 25%), відсутні уміння і навички, тому не здатен (на) їх використати на практиці; у письмовій роботі є суттєві помилки (більше 75%). Не вміє систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичний матеріал. Не володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Не здатен оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні. Відсутня об'єктивна і неупереджена аргументація. Не має синтетичного мислення, безвідповідально ставиться до обраного фаху.
3	Ознайомлений(а) з досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства. Посередньо знає джерелознавчу термінологію і володіє понятійним апаратом, не вміє систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичні джерела. Посередньо володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Здатен (на) посередньо оцінювати та інтерпретувати джерела з історії України, до кінця не здатен (на) інтегрувати знання для розв'язання власних та суспільних проблем. Не може переконливо аргументувати. Не має синтетичного мислення, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні. Демонструє вдосконалення з низьким рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.

4	<p>Студент(ка) має глибокі і повні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, здатен(на) щодо їх застосування на практиці; відповідь чітка і практично завершена, є незначні помилки (не більше 4). Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на запитання. Вміє класифікувати історичні джерела, але не достатньо їх інтерпретує. Знає джерелознавчу термінологію, володіє понятійним апаратом, добре орієнтується в історичній хронології, володіє просторовою компетенцією; створює розумний баланс між соціальною, економічною, політичною і культурною складовою історії, вміє систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичний матеріал. Демонструє вдосконалення з достатнім рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.</p>
5	<p>Студент(ка) виявляє глибокі, повні, цілісні, міцні і творчо засвоєні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, необхідні для роботи в навчальних закладах середньої освіти; відповідь чітка і завершена, у відсутні помилки (не більше 2). Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на запитання, вміє ставити під сумнів сталі принципи та ідеї. Знає джерелознавчу термінологію. На високому рівні володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Здатен (на) самостійно на основі сформованих ціннісних орієнтирів оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні. Демонструє вдосконалення з високим рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.</p>

Вимоги до письмової роботи

Семестровий підсумковий контроль з навчальної дисципліни є обов'язковою формою контролю навчальних досягнень студента. Він проводиться відповідно до навчального плану у вигляді семестрового екзамену у терміни, встановлені графіком навчального процесу та в обсязі навчального матеріалу, визначеному робочою програмою дисципліни. Екзамен – форма підсумкового контролю, яка передбачає перевірку розуміння студентом теоретичного та практичного програмного матеріалу з усієї дисципліни, здатності творчо використовувати здобуті знання та вміння, формувати власне ставлення до певної проблеми тощо. Зміст екзаменаційних завдань та критерії оцінювання встановлюються кафедрою історіографії і джерелознавства

Семестровий екзамен *оцінюється від 1 до 50 балів*. Зміст питань, що виносяться на екзамен, форма та структура завдань та їх оцінювання визначається керівником курсу, затверджується на засіданні кафедри.

Отриманий в результаті здачі екзамену бал додається до виставлених балів за семінарські заняття та індивідуальні завдання, виконані в результаті самостійної роботи, і складає *підсумковий семестровий бал*.

Екзаменаційна робота передбачає формулювання 7 завдань: 2 – теоретичних, 1 – практичне (на знання методологічних проблем), 1 – знання термінів та 3– тестових.

Критерії оцінювання завдань на екзамені (наведено максимальну кількість балів, яку можна здобути за відповідь на кожне завдання):

Питання		Кількість балів
1 теоретичне		15 балів
2 теоретичне		15 балів
3 практичне		8 балів
4 знання термінів		9 балів
5-7 тести		3бали
Разом		50 балів
Університетська шкала		Національна шкала
40 – 50 балів		Відмінно (5)
30 – 39 балів		Добре (4)
25 – 29 балів		Задовільно (3)
1 – 24 балів		Незадовільно (2)

Бал	Критерії оцінювання навчальних досягнень за теоретичне завдання
1-3	У студента (ки) елементарні знання фактичного матеріалу (до 25%), відсутні уміння і навички, тому не здатен (на) їх використати на практиці; у письмовій роботі є суттєві помилки (більше 75%). Не ознайомлений(а) з досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства, архівознавства, науковими концепціями, та не вміє їх використовувати під час відповіді на запитання. Практично не знає

	джерелознавчу та архівознавчу термінологію (до 25%), незадовільно орієнтується в історичній хронології (до 25%), не володіє просторовою компетенцією; не вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичні джерела. Не володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Відсутня об'єктивна і неупереджена аргументація. Не має синтетичного мислення, не демонструє елементарне вдосконалення здобутих під час навчання компетенцій, безвідповідально ставиться до обраного фаху.
4-6	У студента (ки) є суттєві помилки в знанні фактичного матеріалу (більше 50%), наявні помітні прогалини у формуванні умінь і навичок, що не дозволить повною мірою використати їх у професійній діяльності; використанні знань, умінь і навичок на практиці; відповідь не чітка і спрощена, є суттєві помилки. Ознайомлений(а) з досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства, архівознавства, науковими концепціями на рівні їх перерахунку. Посередньо знає джерелознавчу і архівознавчу термінологію і володіє понятійним апаратом, задовільно орієнтується в історичній хронології, не достатньо володіє просторовою компетенцією; не вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати джерельний матеріал. Здатен (на) посередньо оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні, до кінця не здатен (на) інтегрувати знання для розв'язання власних та суспільних проблем. Не може переконливо аргументувати. Не має синтетичного мислення, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні. Демонструє елементарне вдосконалення здобутих під час навчання компетенцій.
7-9	Студент(ка) має добрі знання програмного матеріалу (75%), сформовані уміння і навички, здатен (на) застосовувати знання, уміння і навички у професійній діяльності; відповідь чітка і практично завершена, є незначні помилки (не більше 4). Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, архівознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на запитання. Знає джерелознавчу і архівознавчу термінологію, володіє понятійним апаратом, добре орієнтується в історичній хронології, володіє просторовою компетенцією (інтелектуальні операції, що дають змогу бачити за умовно-площинними зображеннями історичні факти, події та явища); вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичний матеріал. Здатен (на) самостійно на основі сформованих ціннісних орієнтирів оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні, дотримуючись принципів наукової об'єктивності й неупередженості, пропонувати певні способи розв'язання суспільних проблем; будує аргументацію (75%). Виявляє певний рівень синтетичного мислення; розуміє значення культури як

	форми людського існування, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні. Демонструє достатнє вдосконалення здобутих під час навчання компетенцій.
10-12	Студент(ка) має глибокі і повні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, здатен(на) щодо їх застосування на практиці; відповідь чітка і практично завершена, є незначні помилки (не більше 4). Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на запитання. Вміє класифікувати історичні джерела, але не достатньо їх інтерпретує. Знає джерелознавчу термінологію, володіє понятійним апаратом, добре орієнтується в історичній хронології, володіє просторовою компетенцією; створює розумний баланс між соціальною, економічною, політичною і культурною складовою історії, вміє систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичний матеріал. Демонструє вдосконалення з достатнім рівнем автономності здобуті під час навчання компетенцій.
13-15	Студент(ка) виявляє глибокі, повні, цілісні, міцні і творчо засвоєні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, необхідні для роботи в навчальних закладах середньої освіти; відповідь чітка і завершена, у відсутні помилки (не більше 2). Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на запитання, вміє ставити під сумнів сталі принципи та ідеї. Знає джерелознавчу термінологію. На високому рівні володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Здатен (на) самостійно на основі сформованих ціннісних орієнтирів оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні. Демонструє вдосконалення з високим рівнем автономності здобуті під час навчання компетенцій.

ГЛОСАРІЙ

Автентичний текст (від грец. – справжній) – справжній текст оригіналу документа; дійсний, правильний, той, що ґрунтується на першоджерелі.

Автограф (від грец. – пишу, креслю, зображую) – власноручний авторський рукописний текст.

Автоматизована інформаційно-пошукова система – система пошуку інформації, в якій пошук, оброблення та актуалізація даних відбувається за допомогою комп'ютера.

Автохтонний (грец. – місцевий, корінний) – місцевого походження; той, що виник, зародився на місці сучасного проживання, існування.

Агіографічні твори (від грец. – святий та пишу) – житія святих, релігійно-повчальні твори, в яких описуються життя та подвиги християнських святих.

Акт (лат. дія та документ) – офіційний документ, запис, протокол.

Актові джерела – вид документальних джерел, в яких у певній юридичній формі фіксуються певні норми права, економічні чи політичні угоди та договори між приватними особами, особами і державою, державами, державою і церквою, церквами.

Актуалізована інформація джерел (від лат. *actualis* – справжній, теперішній, сучасний) – різновид джерельної інформації, яку безпосередньо вилучає, аналізує та використовує історик у науковому дослідженні. В широкому розумінні – весь масив відомостей з тієї чи іншої історичної проблеми, якими оперує сучасна історична наука.

Аналітична критика (розклад, розчленування) – етап і вид джерелознавчої критики, завданням якої є встановлення об'єктивності та наукової цінності джерела, здобування з нього достовірної інформації.

Аннали (лат. *annates* – літописи від *annus* – рік) – одна з форм історичних творів періоду античності та середньовіччя, в яких події описуються за роками.

Анонімні джерела (грец. *anonymos*, – безіменний) – джерела, що набули поширення без імені автора.

Анотація (лат. *annotatio* – зауваження, помітка від *annoto* – позначаю) – коротка, стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису, документа.

Апокрифи (від грец. – таємничий, захований) – релігійні твори, що не визнавалися церквою канонічними й заборонялися.

Апсида (абсида) (від грец.– дуга, склепіння) – виступ східної частини хрестово-купольного храму у вівтарі, напівкруглий або гранчастий у плані

Археографія (від грец. – стародавній і урафсо – пишу) – спеціальна галузь історичної науки, що вивчає історію публікації історичних джерел, розробляє теорію і методику їх видання.

Архіви (лат. *archivum* від давньогрец. *архсіов* – приміщення, в якому засідає уряд, державні служби) – 1) Установи або відділи в установах, організаціях, на підприємствах, що зберігають документальні матеріали. 2) Комплекс документів, об'єднаних спільністю походження.

Архівознавство – спеціальна галузь історичної науки, система інтегрованих знань про історію, теорію і практику архівної справи.

Атрибуція джерела (лат. *attributio* – приписування) – визначення достовірності джерела, встановлення його авторства, часу та місця створення.

Боністика (франц. *bonistique* від *bon* –талон, чек) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає паперові грошові знаки як історичне джерело.

Булла (лат. *bullā* – кулька) – у добу середньовіччя кругла металева печатка, що підвішувалася до документа великого формату; власне документ, скріплений печаткою.

Вербальні джерела (лат. *verbalis* від *verbum* – слово) – тип джерел, в яких інформація зафіксована у словесній формі.

Вірогідність джерела – ступінь відповідності свідчень джерела тим реальним подіям, що в ньому описані.

Вітраж (франц. *vitre* – віконне скло) – твір монументально-декоративного мистецтва з кольорового чи безбарвного скла.

Генеалогія (від грец. – родовід) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки.

Генезис (грец. – породжую, створюю) – походження, виникнення, процес утворення, розвитку.

Генетичний метод – спосіб дослідження явищ, що ґрунтується на аналізі їхнього генезису й розвитку.

Геральдика (від лат. *heraldus* – оповісник) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби як історичне джерело.

Герб (польс. *herb* від нім. *erbe* – спадщина) – символічний розпізнавально-правовий знак, що містить у собі особливі фігури або символічні зображення, створені на підставі точно визначених правил, і є постійним розпізнавальним знаком окремих осіб, родів, товариств, міст, держав.

Герменевтика (від грец. – пояснюю) – тлумачення тексту джерела, необхідне для розуміння і осмислення його змісту.

Гносеологія (від грец. – пізнання та слово, вчення) – вчення про сутність і закономірності пізнання, теорія пізнання.

Гравюра (франц. *gravure* від *graver* – вирізати, висікати) – вид графіки, спосіб розмножування малюнка за допомогою друкарської форми з дерева, металу, каменю тощо.

Грамота (від грец. – лист, послання) – форма актових, справочинних, особових документів, найбільш поширена в середні віки.

Графіка (від грец. – живопис) – вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері олівцем, пензлем, вуглем або відтиснутий на папері з спеціально підготовленої форми, дошки (гравюра, офорт) чи каменю (літографія).

Графіті (італ. *graffiti* – видряпані) – написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами або фарбою на стінах і архітектурних деталях давніх споруд, а також на посудинах та інших твердих матеріалах.

Датування джерела – визначення часу створення джерела, якщо він невідомий.

Джерела особового походження – пам'ятки, авторами яких виступають окремі особи і які їм належать або належали.

Джерело історичне – носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності.

Джерелознавство історичне – спеціальна галузь наукових історичних знань, що розробляє теорію й методикау вивчення та використання в історичних дослідженнях джерел, вивчає їх походження, склад, структуру, а також функціонування джерельної бази історичної науки.

Джерельна база історичної науки – сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання.

Джерельна інформація – сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв'язків між ними, які забезпечують його цілісність та здатність бути основою для отримання наукового фактичного знання.

Дипломатика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних та приватних), методику їх опрацювання.

Документальні джерела (лат. *documentum* – взірець, посвідчення, доказ) – рід писемних джерел, що утворився у процесі діяльності різноманітних державних, громадських, приватних установ, підприємств, організацій.

Достовірність джерела – якісна характеристика джерела, що засвідчує його вірогідність та відповідність змісту реальних явищ і подій.

Евристика джерелознавча – спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію і методику пошуку джерельної інформації.

Електронний документ – документ, зафіксований засобами електронної техніки, ознайомлення зі змістом якого можливе за допомогою комп'ютера.

Емблема – предмет, зображення, що умовно або символічно виражає певну ідею, поняття.

Епіграфіка – спеціальна історична дисципліна, що вивчає давні й середньовічні написи на твердих матеріалах (мармурі, металі, кераміці, дереві та ін.).

Епістолярні джерела – один із видів джерел особового походження, приватне листування.

Епітафія – надгробний напис.

Естамп – твір друкарської графіки, відбиток на папері, шовку та інших матеріалах (гравюра, офорт, літографія).

Зброезнавство – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію розвитку зброї, військової техніки, їхнього виробництва та застосування, а також історію збройного мистецтва. Зразки зброї та військової техніки розглядаються як історичні джерела для вивчення рівня розвитку суспільства, його матеріальної культури.

Зображальні джерела – тип історичних джерел, в яких інформація зафіксована у вигляді зображення.

Іконографія – спеціальна історична дисципліна, що розробляє прийоми та методи визначення достовірності зображень історичних подій та осіб, їхньої атрибуції, датування з метою використання отриманих даних в історичних працях.

Іконопис – вид культового станкового живопису (ікони). У християнстві ікона – зображення святих (живописне, мозаїчне, рельєфне), об'єкт релігійного культу.

Інвентарні описи – господарські описи міст, замків, королівських чи поміщицьких маєтностей, що проводилися упродовж XV – першої половини XIX ст. на території Польщі, Правобережної України, Білорусі та Литви.

Інкунабули – книги, видані з початку книгодрукування в Європі (з 40-х років XV ст.) до 1500 р.

Інтерполяція – 1) У джерелознавстві – фальсифікована вставка в оригінальний текст. 2) Неавторські вставки слів, речень або чисел у тексті під час переписування, опрацювання рукописів, копіювання географічних карт тощо.

Інтерпретація (лат. *interpretatio* від *interpretor* –роз'яснюю, перекладаю) – пояснення, тлумачення, розкриття змісту джерела.

Історичні залишки (рештки) – пам'ятки матеріальної і духовної культури (законодавчі акти, грамоти, універсали, службове листування та ін.), що виникли у процесі розвитку самих подій.

Історичні традиції (перекази) – пам'ятки минулого (спогади, щоденники, дорожні нотатки, інформаційні жанри періодики), що склалися на основі вражень їх авторів від подій і прямого впливу на ці події, як правило, не мали.

Історіографічні джерела – група джерел, що відбивають історіографічні факти, тобто факти з історії історичної науки, і дають

можливість вивчити суспільні умови розвитку історичної науки, процес збагачення історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті, зокрема у формуванні історичної свідомості людей.

Історіографія – спеціальна галузь наукових знань, що вивчає історію історичної науки.

Картографічні джерела – вид зображальних джерел, що являють собою умовні зображення на папері чи іншому матеріалі різноманітних природних, географічних, політичних та соціально-економічних явищ.

Кінофотовідеодокументальні (аудіовізуальні) джерела – різновид зображальних джерел, представлених фотографіями, кінофільмами, відеозаписами.

Класифікаційна схема (модель) – сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінуючими ознаками з метою їх дослідження і здобуття найповнішої і найдостовірнішої інформації.

Класифікація джерел (від лат. *classis* – розряд та *ficatio* від *facio* – роблю) – поділ всієї маси джерел на групи за певною суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної групи.

Кластерний аналіз – поділ джерел на різні класи (групи, кластери, таксони), кількісний і якісний склад яких встановлюються дослідником під час аналізу джерел.

Клейноди – відзнаки та атрибути влади української козацької старшини XVI-XVIII ст.

Кліше (франц. *cliche* – відбиток) – форма високого друку, що застосовується для поліграфічного відтворення ілюстрацій.

Кодикологія (від лат. *codex* – книга) – наукова дисципліна, що вивчає рукописні книги.

Компіляція (лат. *compilatio* – крадіжка, грабіж від *compilo* – грабую) – 1) Метод створення літописних пам'яток, що склалися з уривків різних літописів (літописна компіляція). 2) Неоригінальна,

несамостійна наукова чи літературна праця, побудована на використанні чужих творів.

Компути (від лат. *computo* – обчислюю) – переписи дворів козаків з відомостями про їхнє майнове становище, проходження військової служби.

Конвенціональні джерела (від лат. *conventio* – угода) – джерела умовних позначень (ноти, знаки математичної, хімічної, фізичної символіки та ін.).

Контамінація (від лат. *contaminatio* – змішування) – поєднання текстів різних редакцій одного й того самого твору.

Криптонім – літера або літери, які замість підписів ставлять іноді автори під своїми творами.

Критерій – мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації.

Латентна джерельна інформація – прихована (закрита) джерельна інформація.

Лінгвістичні джерела (від лат. *lingua* – мова) – один із видів вербальних джерел, пам'ятки мови.

Літописи – вид наративних джерел, характерною особливістю яких є описання подій у хронологічній послідовності.

Логічна критика – вид джерелознавчої критики, що полягає у перевірці достовірності джерела шляхом зіставлення вміщеної у ньому інформації з об'єктивною логікою розвитку історичних подій.

Люстрації – періодичні описи державних маєтків, міст, замків, які проводились у Речі Посполитій упродовж XVI–XVII ст. з метою оцінки господарсько-фінансового стану королівських маєтностей для встановлення державного податку – кварти.

Манускрипт (лат. *manuscriptum* від *manus* – рука і *scribo* – пишу) – давні й середньовічні рукописи на папірусі, пергаменті, пізніше – папері.

Маргіналії (від лат. *margo (marginis)* – край, межа) – примітки на полях книги.

Масові джерела – комплекси джерел, що характеризуються певною повторюваністю, типовістю і однорідністю вміщеної в них інформації.

Машиночитаний документ (від лат. *machina* – пристрій, знаряддя, споруда) – закодований документ (магнітний диск, магнітна стрічка, перфокарта, перфострічка), зміст якого може бути розшифрований за допомогою машини.

Методика джерелознавства – система знань про методи, засоби, правила здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, визначенням достовірності та інформаційної цінності, а також наступним використанням з метою отримання науково перевіреної, об'єктивної інформації.

Методологія джерелознавства – система теоретичних знань і наукових принципів, на основі яких формуються метод і методика джерелознавчого дослідження.

Метрологія – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає розвиток систем мір, що існували в минулому, встановлення реального обсягу мір, розгляд їх кількісного співвідношення, відповідності сучасним метричних вимірам.

Мемуари (спогади) (франц. *memoires* від лат. *memoria* – пам'ять) – вид оповідних джерел особового походження, що створюються на основі зафіксованих у пам'яті авторів вражень про події, учасниками чи свідками яких вони були.

Мініатюра (франц. *miniature* від лат. *minium* – кіновар або сурик) – твір образотворчого мистецтва невеликого розміру на дереві, металі, порцеляні, папері, що потребує витонченої техніки виконання. Мініатюрою називають також живописні зображення, що прикрашали

та ілюстрували середньовічні рукописні книжки у вигляді заставок або на всю сторінку.

Мозаїка (франц. *mosaique* від лат. *musivum*, буквально – присвячене музам) – сюжетні або орнаментальні композиції, виконані з природних каменів, смальти, керамічних плиток.

Монументальне мистецтво (лат. *monumentalis* від *monco* – нагадую) – вид образотворчого мистецтва, розрахований на масове сприйняття в ансамблі з архітектурою чи природним оточенням. Монументальне мистецтво поєднує архітектурні та скульптурні монументи й пам'ятники на площах і вулицях, настінні розписи (монументальний живопис) тощо.

Нумізматика (лат. *numisma* – монета від грец. *νομιονοτ*) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає монети, монетне виробництво, історію грошового обігу та техніку монетної справи, методи їх використання як джерела.

Об'єкт (від лат. *objectus* – предмет) – 1) Зовнішній світ, що існує поза нами, незалежно від нашої свідомості і є предметом пізнання, практичної дії суб'єкта. 2) Одне з основних понять теорії науки, у тому числі джерелознавства.

Ономастика (від грец. *ονομοσ* – ім'я, назва) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні імена, їх походження, структуру і тлумачення у взаємозв'язку з історичним процесом.

Офорт (від франц. *eau-forte* – азотна кислота) – спосіб гравіювання на металевій пластині за допомогою методу протравлювання азотною кислотою; гравюра, виготовлена в техніці офорта.

Оповідні джерела – рід усних та писемних джерел, характерною особливістю яких є фіксація інформації у вигляді розповіді у довільній формі про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного й культурного життя.

Оригінал документа (від лат. *originalis* – первісний, природжений) – 1) Первинний, вихідний документ. 2) Справжній документ, рукопис на відміну від копії або підробки, фальсифіката.

Орнамент (від лат. *ornamentum* – оздоба, прикраса) – візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

Палеографія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає стародавню писемність, її еволюцію, характерні особливості, зовнішні ознаки рукописних пам'яток.

Пергамент (від назви стародавнього міста Пергама в Малій Азії) – документ, написаний на спеціально обробленій шкірі молодих тварин.

Періодична преса – вид комплексних джерел, представлений газетами, журналами та іншими періодичними виданнями.

Петрогліфн – стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер; джерела для вивчення господарства, побуту, культури стародавніх народів.

Печатки – штампи, що вирізані на твердому матеріалі (камені, металі та ін.), матриці, а також їх відбитки (на золоті, сріблі, свинці, воску, сургучі, папері). Основною функцією печаток є засвідчення достовірності документів. Як історичні джерела вивчаються сфрагістикою.

Писемні джерела – тип історичних джерел, визначальною ознакою яких є письмова фіксація інформації.

Поведінкові джерела – тип джерел, в яких історична інформація зберігається у формі традиційних норм поведінки людей певної етнічної спільноти за тих чи інших життєвих ситуацій.

Повнота джерела – здатність джерела відбивати основний зміст, суттєві риси й особливості відображуваних подій, явищ.

Позаджерельна інформація – сукупність знань і настанов, які використовуються істориком, впливають на його дослідження і не здобуваються ним безпосередньо з історичних джерел.

Потенційна інформація джерел (від лат. *potentia* – сила) – різновид джерельної інформації, що залишилася не використаною у наукових дослідженнях.

Предмет – 1) Речове джерело. 2) Одне з основних понять теорії науки, зокрема джерелознавчого дослідження.

Ревізії (від лат. *revisio* – перегляд) – переписи населення податкових станів; офіційні документи описово-статистичного характеру.

Регламент (фр. *reglementt* від лат. *regula* – правило) – система правил, що регулюють порядок організації і діяльності певних установ.

Реєстр (польс. *rejestr* від лат. *regesta* – списки, перелік) – список, опис, перелік, а також книга для запису справ, документів, майна, земельних володінь, осіб тощо.

Рельєф (франц. *relief* від лат. *relevo* – піднімаю) – скульптурне зображення на площині (наприклад, барельєф, горельєф). Може бути самостійним твором скульптури або частиною архітектурної композиції.

Репрезентативність (від лат. *representatio* – наочне зображення) – один із показників повноти джерельної інформації для вивчення певної проблеми.

Рескрипт (лат. *rescriptum* від *rescribo* – відповідаю у письмовій формі) – акт монарха на ім'я певної службової особи з покладанням на неї тих чи інших доручень, висловлюванням подяки, оголошенням про нагороду.

Ретроспекція (від лат. *retro* – назад і *specto* – дивлюсь) – 1) Погляд у минуле, аналіз минулих подій, вражень тощо. 2) Спосіб розгляду суспільних ідей, подій сучасності під кутом зору минулого, звернення до минулого для виявлення у ньому первісних тенденцій, властивих

сучасності. Ретроспективний – звернений у минуле, присвячений розгляду минулого.

Речові джерела – тип історичних джерел, інформація в яких фіксується у предметній формі.

Синопис – загальний огляд, зведення різноманітних поглядів з певного питання; термін уживають переважно щодо історичних та релігійних творів. «Синопис» («Київський синопис») – перший нарис історії України від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст., уперше виданий 1674 р. Києво-Печерською друкарнею.

Синтетична критика – етап і вид джерелознавчої критики, зміст якої пов'язаний з формуванням комплексу джерел і здобуванням із нього сукупності наукових фактів як основи для достовірних дослідницьких висновків.

Справочинні (діловодні) джерела – вид документальних джерел, що створюються у процесі функціонування державних, суспільних, приватних установ та організацій і мають офіційний, діловий характер.

Статистичні джерела (англ. *statistics* від лат. *status* – стан, становище) – вид історичних джерел, що містять інформацію, яка характеризує кількісні закономірності суспільного життя у нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом. Охоплюють різноманітні за змістом та формою носії інформації, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності.

Суб'єкт (від лат. *subjectum* – підкладене) – людина, що пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності.

Сфрагістика (сігіллографія) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки як історичне джерело.

Текстологія (від лат. *textum* – зв'язок, сполучення) – історико-філологічна дисципліна, що вивчає тексти писемних джерел переважно періоду середньовіччя.

Теорія джерелознавства – розділ джерелознавства, який включає систему наукових знань про об'єктивно-суб'єктивний характер історичного джерела, пізнання його соціальної та гносеологічної природи.

Типи історичних джерел – групи джерел, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою, походженням.

Типологія – класифікація предметів або явищ за спільними ознаками.

Усні джерела – тип історичних джерел, в яких інформація зберігається у вигляді усної традиції і передається з покоління в покоління із уст в уста.

Фактична критика (від лат. *factum* – зроблене) – вид джерелознавчої критики, що передбачає перевірку повноти і достовірності джерела шляхом його зіставлення з іншими джерелами.

Фалеристика (від лат. *falerae* – металева прикраса, бляха) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію орденів, відзнак, медалей, хрестів, виникнення та розвиток нагородної системи, а також відповідні документи та статистику.

Фальсифікація (лат. *falsificatio* – підробка) – умисне викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів, джерел.

Феномен (грец. *φαινόμενον* – те, що з'являється) – виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

Філігрань (італ. *filigrana* від лат. *filum* – нитка і *granum* – зерно) – водяні знаки на папері.

Фонічні джерела (від грец. (*φωνή*) – вимовляю, звучу) – окрема група звукових історичних джерел, носіями яких виступають фонограми, різного роду технічні звукозаписи текстів, музичних творів, інших звукових проявів, що створюються у процесі життєдіяльності людства.

Фреска (від італ. *fresco* – свіжий) – техніка живопису водяними фарбами по свіжій штукатурці; твір, виконаний такою технікою.

Хартія – 1) Старовинний рукопис, а також матеріал (зокрема, папірус або пергамент), на якому його написано; 2) Документ, що засвідчував певні права або привілеї доби середньовіччя.

Хроніки – історичні твори періоду середньовіччя, поширені у Візантії та Європі, що мали значний вплив на давньоруське літописання.

Хронографи – середньовічні твори з всесвітньої історії, що містили відомості історичного, літературного та географічного характеру.

Хронологія історична – спеціальна історична дисципліна, що вивчає системи літочислення у різних народів та способи переведення дат на сучасне числення часу.

РЕКОМЕНДОВАНИЙ СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881. К., 1995.
2. Архівознавство. Підручник. (Керівн. автор. кол. Я.С. Калакура). К., 1998.
3. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії. *Історія в школах України*. 2009. №4. С.3–8.
4. Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом. *Історія в школах України*. 2009. №6. С.3–9.
5. Галенко О.І. Документальні публікації з історії Української РСР: Теорія та джерелознавчий аналіз. К.: Наукова думка, 1991.
6. Гарнай І.А., Єсенков Ф.П., Фоланій Г.П. Деякі питання комплектування архівів документальними матеріалами. *Історичні джерела та їх використання*. К., 1964. Вип.1. С. 21-36.
7. Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. К.: Наукова думка, 1983.
8. Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. Навч. посібник. К.: Вища школа, 1986. – С.7.
9. Джеджула Т.А. Зарождение исторической мысли на Украине в XVII веке. *Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин*. Тезисы докладов и сообщений V-й Всесоюзной конференции 30 мая – 1 июня 1990 г. К., 1990. С.43-45.
10. Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998. С.5-8, 154 -212.
11. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. К., 1996.
12. Задорожна Л.В. Історичні документи як основа побудови пізнавальних завдань. *Історія в школах України*. 2002. № 2. С. 35 – 39.
13. Исаевич Я.Д. Украинська археографія в XVII – VIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Вип.І. К.: Наук. думка, 1964. С.174-188.

14. Калакура Я. Джерелознавство в дослідницькій діяльності Українського історичного товариства. *Український історик*. Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен. 1995. №1-4. С. 53-56.
15. Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. *Український археографічний щорічник*. Вип. I. К.: Наук. думка, 1992. С. 261 – 270.
16. Ковальченко И.Д. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях. *Источниковедение: теоретические и методологические проблемы*. М.: Наука, 1969. С. 115-133.
17. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / АН СССР. Отд. истории. М.: Наука, 1987. С. 281-325.
18. Ковальченко И.Д., Устюгов В.А. Применение электронных вычислительных машин в исторической науке. *Вопросы истории*. 1964. № 5.
19. Количественные методы в советской и американской историографии. М.: Наука, 1983.
20. Крип'якевич І.П. Нарис методики історичних досліджень. *Український історичний журнал*. 1967. №2. С.102 – 104.
21. Макаруч С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. С.8 – 11.
22. Мацок О.Я. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 2. К.: Наук. думка, 1966. С. 256-258.
28. Мережа центральних державних архівів України. *Архіви України*. 1992. №4. С.7.
29. Місюра В.П. Про скорочену публікацію документів. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. I. К.: Наукова думка, 1964. С. 167-173.
30. Могорита В.М. Писемне джерело як компонент шкільного підручника з історії України. *Педагогічні науки*. Вип.LXXIX. Том.1. 2017. С.35–39.

31. Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія: спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.
32. Правила оформлення дисертації. *Бюлетень Вищої атестаційної комісії України*. 1997. № 2. С. 20-22, 28-31.
33. Пиріг Р.Я. Архівне будівництво в Україні: проблеми наукового забезпечення. *Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р.* / Упор. Т.П. Прись. К., 1996. С 92-96.
34. Портнов Г.В. Деякі питання формування Національного архівного фонду на сучасному етапі. *Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції 15–16 березня 1995 р.* К., 1996. С 22–25.
- Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду /1945 - 1970/. К.: Наук. думка, 1972. С. 4 -8.
34. Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР /1917 – 1941/. К.: Наук. думка, 1981. С.6 – 9.
35. Сохань П.С. Стан і перспективи розвитку української археографії . *Український археографічний щорічник*. Вип. І. С. 10 –
36. Справочник научного работника: архивы, документы, исследователь / Гросман О.М., Кутик В.Н. Львов: Высш. школа, 1979. С.51 – 61.
37. Путро О.І. Архівний фонд Національної Академії наук України як складова частина НАФ: історія та сучасні проблеми. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи*: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 року) у 2–х ч. К., 1997. – С 56–61.
38. Українські архівісти: Біобібліогр. довід.: У -х вип. Вип. 1. ХІХ ст. – 1990-ті рр. / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Упоряд.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра. К., 1999. 67 с.

39. Хрестоматія з архівознавства: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / Упоряд.: Г.В.Боряк та ін. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003.
40. Шмидт С.О. О классификации исторических источников. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Вып. 16. Л.: Наука, 1985.
12. Інформаційні ресурси Державний комітет архівів України:
<http://www.scarh.kiev.ua>
- Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського:
<http://www.nbuv.gov.ua>
- Спілка архівістів: <http://www.vda.archiv.net/>

Навчально-методичний посібник
для студентів спеціальності 032 Історія та археологія
денної і заочної форми навчання.

Стефанюк Галина Василівна

**ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО І АРХІВОЗНАВСТВО:
ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ, ГЛОСАРІЙ**

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника», 2019

УДК 94 (477) (093)

ББК 63.3 (4 Укр)